

891 99-3

F 28

891.542-3

F-28

08 DEC 2011

Գ. Բաղդասարյան

ԷՄՔԻԶՆԵՐ

ՎԵՐԱԾԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

անդրանիկ Առեր

ՏՈԳՐԱԾ ԵԱԶԱՐԵԱՆԻՑ

13 ՆՈՅԵՄ. 1918 Ք. ԹԻՖԼԻՍ.

Թ Ի Փ Լ Ի Ղ

Տպարան «Կոպերանոս»

1913

01 JAN 2009

„Աղբիւր-Խաղաղ” Երկրագործ

Գ. ԲԱՇԵՆՉԱԳԵԱՆ 1 յանվար 1913

891.942-3

Բ-28



88

ԷՍԲԻԶՆԵՐ

1001
1291

ՎԵՐԱԾԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԽՈՐՀԱՆՈՒՄԻ ԵՐ
ՏԻՖԻԼԻՍԻ ՆԱԶԱՐԵԴԻՆԻ
1913

Թիֆլիզ
Տպարան «Կապիտալ»
1913

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐ ԵՒ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Ի՞նչպէս գտնել բնութեան մէջ գեղեցկութեան և ներդաշնակութեան կատարելագոյնը. ահա մի հարց, որ երկար ժամանակ տանջում էր իմ միտքը: Թափառում էի սարեր ու ձորեր, դաշտեր ու անտառներ և ամեն տեղ բացւում էին աչքիս առաջ միմեանցից գերազանց, սքանչելի պատկերներ: Նրանք զբաւում էին ինձ, բայց գեղեցկութեան այն վսեմագոյնը՝ որ անորոշ կերպով երևակայութեանս մէջ պտտւում էր, չէի գտնում բնութեան մէջ:

Մի խաղաղ առաւօտ, երբ արևը հորիզոնից նոր էր բարձրացել ու ժպիտ տարածել երկրի երեսին, մի խորհրդաւոր անկիւնում, փոքրիկ ու յստակ աղբիւրից ոչ-հեռու, մատաղահաս կաղնին իր մոյգ կանաչագոյն տերեւները տաքացնում էր արևի ճառագայթներով: Իր երկար ստուերի տակ հիւրասիրել էր մի գիւղացի ալեորի: Ծերունին՝ ծխաքարչը բերանին, մոխրագոյն ծուխ էր դուրս փչում թանձր բեղերի միջից: Միջանի քաղ հեռու չորս գիւղացի երիտասարդներ՝ մանգաղ-

կտորները և իր շուրջը մեծ հրապարակ բաց ա-
նում՝ փայլուն շողեր արձակելով՝ երկրի վրայ
երբեմն զգուշութեամբ սլանում էր միակ, սևա-
գոյն ամպի մեծ կուտակի կողմը, փաթաթւում,
թաղւում նրա թանձր փէշերի մէջ և մի ակըն-
թարթում այս ու այն կողմ շամանդաղ տարա-
ծում: Բնութեան մէջ խաղաղութիւն էր տի-
րում:

Այդ միջոցին, մի ժայռի ստորոտին, ուր
հոնի մանր ծառեր էին շարուել, կանաչապատ
մակերևոյթի վրայ խարոյկ էր վաւուում: Նրա
շուրջը նստոտած էին միջանի հոգի շինականներ,
որոնց մէջ կային և՛ ծծի երեխայ, և՛ զառամեալ
ծերունի: Նրանք ուխտաւորներ էին, որ ամ-
բողջ օր ճանապարհորդելուց յետոյ իջել էին
հանգիստ առնելու համար: Մայր կանգնած էր
մի փոքր հեռու, իսկ եզները բարձրաձայն շունչ
քաշելով պոկում-ծամում էին ծառի տերևները:

Մայրի կողքին մի մանկահասակ կին օրօ-
րոցն էր օրօրում և անհամարձակ ձայնով նա-
նիկ ասում: Խարոյկի մօտ նստած մի երի-
տասարդ տղամարդ հոնի ճիւղերից շամփուր-
ներ էր պատրաստում խորովածի համար: Ծերու-
նին պատմում էր մի ինչ-որ արկած իր վաղեմի
կեանքից, իսկ իր վեց տարեկան թոռը՝ ժպիտն
երեսին ուշադրութեամբ լսում էր:

Կրակը անտիճանաբար բոցավառում էր և
իր շուրջը կաղմրագոյն լոյս տարածում: Ծովը

բարձրանում էր դէպի երկինք և փոքր փո-
փոքր նօսրանալով հալւում էր գիշերային օդի
մէջ: Երկնքում լուսինը ամպերի հետ էր գլր-
կախառնւում, իսկ երկրի վրայ լոյսերի և ստուեր-
ների խաղ էր կատարւում: Պաշտի ու հեռաւոր
սարերի վրայ երբեմն գունատ ու քնքուշ շա-
մանդաղ էր մաղւում, երբեմն տխուր ստուեր
իջնում:

Ուղեցի աշտեղ գտնել գեղեցկութեան ու
ներդաշնակութեան՝ կատարելագոյնը, բայց ի-
զուր:

Յուսահատութեան մէջ էի: Եթէ բնութեան
մէջ չեմ գտնում իմ որոնածը, սպաժում էի
ես, ուրեմն նա գոյութիւն չունի երկրի երեսին:
Թափառում էի շաբունակ: Մտնում էի ան-
տառների մութ խորքերը, բարձրանում էի սառ-
ցապատ լեռների գագաթներին վրայ, իջնում էի
կիրճերի անդունդները, ութ խոնաւութիւնից ա-
մեն ինչ փառւում է, բայց ամեն տեղ էլ ներքին
«ոչ»-ը լսելով՝ հրաքիտւում էի:

Բայց մի օր, մայիս ամսին, մի անսպասե-
լի տեսարան բացուեց աչքիս առաջ:

Կէսօրին մօտ էր: Արեւ գունդատեղապա-
տակ բարձրութիւնից գութեկան տաքութիւն էր
արձակում: Առտեր ու թփեր, դաշտեր ու բլուր-
ներ ներկուել էին կանաչ քնքուշ գոյնեքով:

բայց տարբեր տեսակի: Սրածայր լեռների գագաթների վրայից ձիւնը հեռացել էր:

Տեսարանի կենդրոնում, մի լեռնադաշտի վրայ, — ուր անթիւ ծաղիկների անհամար տեսակները խառնուելով իրար հետ՝ աննման խմբակներ էին կազմել, — նստած էին երեք երեխայ:

Ենթադրեցի, որ նրանցից ամենափոքրը երկու տարեկան է, իսկ մեծը չորս: Միջնակը հացի կտոր էր կրծում, բայց երբ նկատում էր բզեզներին՝ ծածկում էր իր փէշի տակ: Մեծը մի խոշոր ծաղկի կաթար թեքել, մօտեցրել էլ մի մանիշակագոյն փոքրիկ ծաղկի ու յորդորում էր համբուրել: Նա անշուշտ համարում էր նրանց մայր և որդի: Կապոյտ սպիտակ բծերով թիթեռնիկը դողդողալով նստում էր այս ու այն ծաղկի վրայ, թեկիները բարձրացնում, մօտեցնում էր իրար և միջանի վայրկեանից յետոյ նորից թռչում:

Փոքրիկը նկատելով այդ, իր թաթիկները տարածեց օդի մէջ՝ բռնելու նպատակով, և միջանի անգամ իզուր շարժելուց յետոյ իր բերանի մէջ կոխեց: Մեծը վերկացաւ տեղից: Միւսները ուզեցին հետեւել նրան, բայց նա լուրջ կերպարանք ընդունելով պատուիրեց. մնալ: Մըտաւ իրանից երկար ծաղիկների մէջ, մղեց նրանց աջ ու ձախ, ճանապարհ բաց արաւ ու անհետացաւ: Ուզեց փունջ կազմել, բայց չգիտէր ինչպէս, չէր կարողանում հնար գտնել: Իր փոք-

րիկ մատները մօտեցնում էր նախ մէկին, յետոյ միւսին, երրորդին, չորրորդին: Բազմատեսակ գոյները գրաւում էին նրա ուշադրութիւնը և նա աշխատում էր բոլորը քաղել:

Վերջապէս ցանկութիւնը յագեցնելուց յետոյ՝ ուրախ-ուրախ վերադարձաւ, ձեռքին բռնած երկու հատ կարմիր կակաչ: Մէկը տուաւ միջնակին, իսկ միւսը փոքրիկին: Փոքրիկը անմիջապէս պոկեց թերթիկները, իսկ դատարկ ցօղունը դեռ մօտեցրեց իր բերանին և յետոյ առաջարկեց կողքի նստողին:

Մեծը նստեց իր առաջուայ տեղը և յայտնեց, որ հէքեաթ էր պատմելու: Բայց իսկոյն միտքը փոխեց և առաջարկեց միասին երգել:

Հնչեցրին մանկական ձայները, աշխատելով միմեանցից բարձր գոռալ:

Ջարմանալի բան. այս աններդաշնակ աղմուկը ոչ միայն անտանելի չէր, այլ հաճոյք էր պատճառում ինձ:

Շուտով ձանձրացան երգելուց և միաժամանակ լռեցին ժպիտն երեսներին: Այդ վայրկեանին յիշեցի հինաւուրց ճշմարտութիւնը՝ թէ մանկական ժպիտի նման դուրեկան բան չկայ երկնքի տակ:

Մանուկները նստած էին ծաղիկների վրայ, նրանց շրջապատում էին դարձեալ ծաղիկներ:

Ծաղիկ և երեխայ — այդ միկնոյն բանն է, մտածեցի ես:

Ծիծեռնակները սլանում էին օդի մէջ, սովորական արագութեամբ, երբեմն անցնելով երեխաների գլուխների վրայով ու յանկարծակի շփոթելով նրանց, այս ու այն տեղ պտոյտներ էին գործում և անհետանում բլուրների քամակին: Թեթև գեփիւռը սկսեց խաղալ ծաղիկներին տ և իրարանցում գցեց նրանց մէջ: Նրանք իրանց գլխիկները թեքեցին, մօտեցրին մանուկների երեսներին ու երեք շնչացին նրանց համբոյրի մասին, որովհետև այդ միջոցին նրանք համբուրուեցին: Մի փոքրիկ, կարմրագոյն միջատ բարձրանում էր միջնակի կրճի վրայ: Երեխաները նկատելով այդ՝ ուզեցին բռնել, բայց երբ նա իր թևիկները բաց առաւ ու թռաւ, նրանք ծիծաղ բարձրացրին:

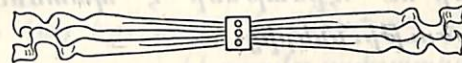
Այս անբիծ ծիծաղը ձայնակցեց ծաղիկների սրբուրուցին և բնութեան մէջ ըսպէսպէս կազմուեց մի անսովոր համերգ, որի չափազանց քնքուշ ու ախորժելի հնչիւնները լսելուն արժանացայ ես առաջին և գուցէ վերջին անգամ:

Երեխաները վերկացան տեղներից և ձեռք ձեռքի տուած սկսեցին քայլել: Ընթանում էին առաջ ծաղիկների բանակների միջով, որոնք անխռով պառկում էին մանուկների փոքրիկ տիկների տակ, ճանապարհ բաց անում նրանց համար և նորից զգուշութեամբ գլխիկները բարձրացնում:

Այս տեսարանը կաշկանդել էր ինձ: Մնացել էի հիացած այս գեղեցկութեան ուներդանակութեան առաջ:

Ահա աշխարհիս սքանչելի ստեղծագործութիւնների կատարելագոյնը, պսակը:

1896, Մանգլիս



ՁԵՌՆԱԾՈՒ ԱԲԷԼԸ

Ա

Ո՞վ չէ յիշում ձեռնածու Աբէլին, որ քսան-երեսուն տարի առաջ մեծ հռչակ էր վայելում ամբողջ Անդրկովկասում: Հասարակ դասակարգը դեռ մինչև այսօր էլ հազար տեսակ առասպելներ ու հէքեաթներ է պատմում նրա հրաշագործութիւններից:

Եւ իսկապէս Աբէլը շատ ընդունակ մարդ էր: Իբրեւ ձեռնածու վերին աստիճանի ճարպիկ էր, իբրեւ զուարճախօս՝ աննման և իբրեւ ամբոխ ուրախացնող ու ծիծաղեցնող՝ հազուագիւտ: Ո՛չ մի հարսանիք կամ հիւրասիրութիւն կատարեալ չէր համարւում, եթէ Աբէլը բացակայ էր լինում: Ամենքը նրան սիրում էին, թէ՛ պէտեւ վախենում էին նրանից, մանաւանդ կանայք ու պատանիները:

Ո՞վ կը համարձակուէր նրան վիրաւորել, չէ՞ որ Աբէլը ընդունակ էր իսկոյն «աղօթել» և յանդուգն մարդուն որեւէ անասուն (գլխաւորապէս էջ) դարձնել:

Շատ շատերը պատմում էին և մինչև օրս էլ կրկնում են, իբրեւ ականատեսներ, թէ այս ինչ մարդուն, այս ու այս թուականին Աբէլը էջ դարձրեց: Ո՛չ մի մտավաճառ կամ գինեվաճառ փող չէր ընդունում նրա ձեռքից: Ստիպուած պէտք է երդուէր, սուրբերի անուաներ յիշէր ու հաւատացնէր, որ փողը ոչ սատանայական է և ոչ կախարդական: Ուր որ կանգ առնէր՝ լինէր փողոց, հրապարակ թէ եկեղեցու գաւիթ, նրան լողէապէս շրջապատում էր ամբոխը և աչքերը լայն բաց արած՝ անհամբեր սպասում թէ Աբէլը մի բանով կը զուարճացնէ, կը հիացնէ: Իբրեւ ամբոխի սիրելի՝ նա իր հաւասարը չունէր:

Նա հայ էր, բայց կովկասեան բազմաթիւ ազգերը հաւասար կերպով յափշտակուած էին նրանով: Նա այդ շատ լաւ գիտէր և իրան բաղդաւոր էր համարում: Նրա արհեստը ձեռնածութիւնն էր, որին նուիրուած էր հոգով ու սրտով: Նա ներկարար էլ էր, բայց այդ բանն ևս կապում էր ձեռնածութեան ու ճարպիկութեան գաղափարի հետ: Բարձրանում էր եկեղեցիների գմբէթների վրայ, կարկատում, ներկում էր, ուղղում էր ծռած կամ զնաւաւոր խաչը և այլն: Հազիւ թէ գտնուի Անդրկովկասում մի բարձր եկեղեցի, որի գագաթի վրայից Աբէլը փչած չլինի իր փողը: Երբ թիֆլիզում յանկարծ հնչում էր մի ինչ-որ տարօրինակ ե-

դանակ, իսկոյն բոլոր տներէց դուրս էին թափ-
ւում մեծ ու փոքր և իրանց ձեռքին ունեցած կի-
սատ գործերը երեսի վրայ թողած՝ աչքներն
ուղղում էին այս ու այն եկեղեցու կողմը, ու-
րոնցից մէկի գմբէթի ծայրին տեսնում էին Ա-
բէլին գլխի վրայ տնկուած և ոտները օդի մէջ
պտտացնելիս: Կանայք անմիջապէս գունատ-
ւում էին, իրանց աչքերը ծածկում, իսկ պառաւնե-
րը երեսներին խաշ էին հանում ու աղօթում: Ա-
մենքը, առանց բացառութեան, զարմանք էին
յայտնում նրա աներկիւղութեան վրայ, իսկ
ցածր դասակարգը նրա մէջ տեսնում էր գեր-
բնական ոյժ, ի հարկէ, շնորհուած եթէ ոչ Աս-
տուծուց, զոնէ սատանայից: «Առիւծասիրտ և
քաջ Աբէլ» — այսպէս էր սկսում մի երգ, որ
մի ժամանակ տարածուած էր ամբոխի մէջ և
որի հեղինակը, ինչպէս ասում էին, պէտք է
լինէր **Էջմիածնի արեղաններից մէկը: Անմոռա-**
նալի է այդ երգի հեղինակը կտորը: «Յիշէ ամե-
նայն բան պատմեմ, սարսափ կը տանէ լսողաց»:
Աբելյան անշուշտ ապշել է, **ակամատես լինելով**
Աբէլի քաջագործութիւններին, որ կատարել է
Մայր Աթոռի տաճարի գմբէթի վրայ:

Բ

Աշխան հանգարտ օրերից մէկն էր: Ամբողջ
շաբաթ շարունակ անձրեւելուց յետոյ, արեւը՝
մառախուղի ծալքերը պատառելով, երևան էր

հանել պայծառ դեմքը և կարծես իր յաղ-
թական ոյժի լիակատար զօրութիւնն ապացու-
ցանելու համար մտադրուել էր ամեն տեղ ցա-
մաքացնել:

Անդրկովկասեան փոքր քաղաքներից մէկը
գուարթացել էր: Կտուրների վրայից թափան-
ցիկ գոլորշի էր բարձրանում: Բնակիչները մըր-
ջիւնների նման իրանց բներից դուրս էին թա-
փուել ու շտապով այս ու այն կողմն էին դի-
մում: Տնակների առաջ նկատուում էին լուացքի
գոյնգոյն շարքերը: Օդի մէջ տարածուած էր
աշխան մրգերի հոտը:

Քաղաքի հրապարակի մի ծայրին, ուր գե-
տինն արդէն ցամաքել էր, հաւաքուել էր մեծ
բազմութիւն: Ամեն կողմից շտապով դալիս էին
մարդիկ ու խոնւում ամբոխի մէջ: Պատանի-
ներն ու երեխաները շնչապառ վազում էին՝
որը գլխաբաց, որը մի հատ կօշիկով, և բազմու-
թիւնը **հզեւա՛մ մէջ էին խցկւում: Զուռնան փը-**
շում էր մի ուրախ եղանակ և «դճոյնն» խո-
րամանկ ժպիտն երեսին, մի հատ աչքով մէկի
հետ հանաքներ էր անում և ուժգին զարկում
«դճոյնն»:

Բազմութիւնը մի փոքր յետ քաշուեց: Մէջ-
տեղ բարձրացրին փայտէ մի երկար սանդուղ,
որի ծայրը դէմ տուին մի տան կտուրին: Սան-
դուղի վրայ բարձրացաւ մի մարդ ու նստեց
կտուրի վրայ: Հագին ունէր կարմիր, կարճ փե-

շերով բաճկոն, ոսկեփայլ կոճակներով: Դա Աբէյն էր: Ոտներին կապեց ահագին երկարութեամբ փայտէ ձողեր: Այնուհետեւ հագաւ սպիտակ գոյնի վարտիք, որի երկարութիւնը ճիշտ հաւասար էր փայտէ ոտներին: Ամբոխի մէջ տիրում էր խորհրդաւոր լռութիւն: Բոլորի աչքերը բարձրացած՝ անհամբեր սպասում էին խաղին: Աբէյը՝ մեծ գգուշութեամբ իր գործն աւարտելուց յետոյ, շարժուեց իր տեղից ու կանգնեց տարօրինակ ոտների վրայ: Նրա դէմքին ժպիտ չկար: Ամբոխը՝ կարծես վաղօրօք պայմանաւորուած, մի խլացուցիչ գոռում-գոչուն բարձրացրեց: Նա՝ անուշադիր թողնելով մարդկանց ուրախ աղաղակը, նայեց Սուրբ-Կարապետ եկեղեցու կողմը, երեք անգամ երեսը խաչակնքեց ու շրթունքները շարժեց: Յանկարծ շուռ եկաւ, մի հսկայական քայլ արաւ, պտըտուեց մի ոտի վրայ, օրօրուեց և «օգնեցէք» աղաղակելով՝ սկսեց ձեռքերով կարծես բան որոնել օդի մէջ:

Ամբոխը լեղապատառ եղաւ: Բոլորեքեան վագեցին հեռու և երեխաները ճիշտ արձակեցին ու լաց եղան: Աբէյը ի սրտէ ծիծաղեց նրանց միամտութեան վրայ, թեքերը լայն բաց արաւ ու սկսեց պարել: Պարում էր համարձակ, ճարպիկ ու կանոնաւոր: Ժամանակ առժամանակ միքանի քայլ էր անում հանգստանալու համար և նորից պարում: Նրա քայլը հաւասար էր հինգ արշինի,

գուցէ և աւելի: Երբ նկատեց, որ ամբոխի հիացումը մի աստիճան իջաւ, ձեռքի փեղքը իրար շփեց, արտասանեց միքանի անհասկանալի բառեր և նրա ձեռքերի մէջ երևացին մօտ տասն հատ զանազան մեծութեան գնդակներ, որոնց միասին սկսեց խաղացնել օդի մէջ:

Բազմութիւնը ապշած նայում էր և սպասում թէ անա այս բոպէին բոլոր գնդակները պէտք է ձեռքերից վայր թափուեն. բայց որքան մեծ եղաւ նրանց զարմանքը, երբ պարզ տեսան թէ ինչպէս մի-մի հատ անհետանալով կարծես հալուեցան, մարեցան: Մարդիկ աղաղակում էին, հրճւում էին, իրար բռնելով հարցնում էին թէ արդեօք լաւ տեսան հրաշքը: Ծերունիները իրանց տպաւորութիւնն արտայայտելու համար կամ իրանց երեսն էին խաչակնքում, կամ մի կողմ թքում, փնթփնթալով՝ «Փո՛ւ, անիծէ քեզ երկնային Թագաւորը»:

Աբէյը իրար ետեից բազմաթիւ «հրաշքներ» ցոյց տուաւ և ապա բացականչեց.

— Ով է ձեր մէջ քաջ տղամարդ, թող ձեռքը բարձրացնի և ես իսկոյն էջ դարձնեմ նրան:

Ամբոխի մէջ իրարանցում ընկաւ. ոմանք կուչ եկան, ոմանք երեսը հակառակ կողմ դարձնելով ձեռքները թագցրին զրպանների մէջ: Ձեռնածուն բաւականութիւն ստանալով իր արած տպաւորութիւնից, նորից արտասանեց.

— Հարկաւոր չէ, հարկաւոր չէ, վախկոտ-

ներ: ինչից էք վախում, ես էլ ձեզ նման մարդ եմ... Եթէ ձեզանից մէկը ուշաթափուի, ես ուշքի կը բերեմ, եթէ մինչև անգամ մեռնի՝ կը կենդանացնեմ:

Վերջին խօսքերն արտասանելիս ծիծաղեց, յետոյ նայեց եկեղեցու կողմը և մըմնջաց՝ «մեղայ Աստծու, մեղայ Աստծու»:

Այդ վայրկեանին բազմութեան կենդրոնից քիչ դուրս երկու երեխայ՝ պատառոտած հագուստով իրար աչքերին նայեցին խորհրդաւոր կերպով: Ոչ ոք այդ չնկատեց:

Աբէլը այժմ հանեց իր գլխի վրայից տարօրինակ, մոխրագոյն գլխարկը և մի ճարպիկ շարժուածքով ձեռն փոխեց, դարձեալ նոր ձեռն դարձրեց և այսպէս միմեանց ետևից համարեա երեսուն տեսակ գլխարկ շինեց: Այդ գործողութեան հետ զուգընթաց պատմում էր ձեռնածուն թէ ինքն ինչ երկիրներ է այցելել և ինչ մարդկանց հանդիպել այս և այս տեսակ գլխարկներով: Բայց պատմում էր այնքան սրամիտ, այնքան գրաւիչ, որ ամբոյն ի սրտէ թէ ծիծաղում էր և թէ գմայլում:

Գ

Մութ գիշեր էր: Հիւսիսային կողմից փչում էր քամին: Ծառերից թափւում էին չորացած տերևները և պտոյտ տալով գետնի երեսին, վերջապէս կղզիանում էին որևէ փոսի մէջ կամ անկիւնում: Փոքրիկ քաղաքն ընկղմուած էր խա-

ւարի մէջ: Թէպէտ այս ուշայն տեղ ճրագի լոյս էր դողդողում, սակայն կարելի չէր գուշակել թէ որ տնակի կամ խրճիթի մէջն է:

Աբէլը իր «հունարները» ցոյց տալուց յօգնած՝ փակուել էր իր սենեակի մէջ, որ մեծ նմանութիւն ունէր ճգնաւորական խուցի և իր համեստ ընթրիքն աւարտելով՝ մի առ մի մտաբերում էր թէ օրը ինչո՞վ սկսուեց և ինչո՞վ վերջացաւ: Այն համոզմունքի էր գալիս, որ իր դէպքը յաջողութեամբ կատարել էր և իրան երջանիկ համարելով, ժպտում էր, մինչև անգամ երբեմն ծիծաղում: Ժամանակ առժամանակ նրա ականջին էր հասնում մի ինչ-որ փսփսոց, բայց նա ենթադրելով, թէ քամու ազդեցութիւնից է, անուշադիր էր թողնում: Պատրաստուեց քնելու: Ճանապարհորդական թեթև անկողինն ուղղեց՝ քթի տակ երգելով ասիական մի եղանակ: Վերմակը, որ կարուած էր չթերի եռանկիւնի կտորներից, թափ տուեց, բարձի տակ դրեց իր սև արխալուխը, որի գրպանի մէջ էր նոյն օրուան աշխատանքը և յօրանջելով նստեց իր անկողնու վրայ՝ պառկելու դիտաւորութեամբ: Զայները շարունակւում էին: Աբէլը ականջները սրեց և շուտով համոզուեց, որ իր դռան մօտ մարդիկ են կանգնած:

— Ո՞վ էք, բարկացած ձայնով կանչեց նա: Պատասխան չեղաւ:

— Ո՞վ էք, հարցնում եմ, կրկնեց ձեռնածուն:

—Մենք ենք, — լսուեց մի անհամարձակ պատասխան:

— Դուք ո՞վ եք:

— Կարօն և Կոստօն:

— Ի՞նչ Կարօ և Կոստօ:

— Վարդանի տղերքը:

— Ի՞նչ Վարդան, ի՞նչ էք ասում:

— Խարազ Վարդանի, որ մի ժամանակ մեռաւ... մեռաւ և թաղեցին:

Աբէլը զայրացած էր, որ իրան չթողեցին հանգիստ անկողին մտնել: Սակայն ձայներից նկատելով, որ երեխաների հետ գործ ունի, հետաքրքրուեց և դուռը բաց արաւ:

— Հա, ի՞նչ էք ուզում:

Երեխաները կպան իրար ու մնացին լուռ:

— Կարելի է քաղցած էք: Հաց էք ուզում:

— Արի գնանք մեր տուն, — մանկան յատուկ աղերսանքով արտասանեց մեծը, որին Կարելի էր տալ տարեկան համարել:

— Ի՞նչ կայ ձեր տանը:

— Գնանք մի բոլէ, բիճա ջան, — կրկնեց երեխան, — մի բոլէ:

— Դէ, ասացէ՛ք՝ ո՞վ եք, ի՞նչ էք ուզում. ի՞նչ կայ ձեր տանը, — գոռաց զայրացած Աբէլը և զրպանից մեքենաբար լուցկի հանեց:

Խօսող երեխան հազիւ լսելի կերպով հեկեկաց, փոքրը հետևեց նրան, բայց աւելի բարձր ձայնով: Գլուխները քաշ գցած և դանդաղ քայ-

լերով հեռացան այդտեղից և անհետացան խաւարի մէջ: Աբէլը մնաց դռան մէջտեղ արձանացած: Չգիտէր ինչ անէր:

— Գիտէի, որ օրս պէտք է փիս վերջանար, երեկոյեան տէրտէրի հանգիպեցի, — փնթփնթաց նա և յիշոցներ տալով՝ յայտնի չէ թէ ում, անմիջապէս հագաւ իր դեղնագոյն չուխան և իր անրաժան ծանր ձեռնափայտն առնելով՝ շտապով դուրս եկաւ սենեակից: Այդ ձեռնափայտի մասին Աբէլը պատմում էր թէ՛ երեսուն տեսակ ընդունակութիւն ունի և այդ բանը մի առ մի բացատրում էր զարմանալի սրտմիտ կերպով:

Շուտով հասաւ մանուկներին: Նրանք ձեռք ձեռքի տուած անշտապ քայլում էին և աղիո՜ղորմ լաց լինում:

— Ինչո՞ւ էք լալիս, Կարօ, Կոստօ... Ինչո՞ւ ինձ չսպասեցիք: — Ես եւս ասացի թէ գալիս եմ... չէ՞ որ ես ասացի թէ գալիս եմ...

Երեխաները վայրկենապէս լուցկի ու իրանց հագուստի թևերով սկսեցին աչքները սրբել: Քայլերնին արագացրին, մինչև անգամ փորձում էին թռչկոտելով գնալ: Աբէլը հետևում էր նրանց, բայց խօսք չէր ասում: Նա համոզուած էր, որ այդ փոքրիկներին տանը պատժել են, և այնպիսի կոպիտ կերպով, որ այդ մութ գիշերին, այդ ցուրտ եղանակին տանից դուրս են արել:

— Լաւութիւն արած եմ ամենքին, — մտածում էր նա, — բայց փոքրերին երբէք այս ան-

գամ էլ սրանց բարերար կը դառնամ, բան չկայ...
Կ'ասեմ՝ անփերիմ, լաւ ծնողներ էք եղել... Ինչո՞վ
են մեղաւոր այս մանուկները, որ աշխարհ են
եկել... Մեղաւորը դուք էք, այսպէս է թէ
ոչ... Երբ որ ծնեցիք, պէտք է պահէք էլ, ինչ
պէս հարկն է... Լաւ մարդը այս ցուրտ եղա-
նակին, այսպէս մութ գիշերին մինչև անգամ
շանը տանից. չի դուրս անիլ... Խելքի եկէ՛ք,
ախմահներ, Աստծուն փառք տուէք, որ ծնող-
ներ էք անուանուում...

Այսպէս էր մտածում, երբ նրա ոտների
տակ գլորուեց երեխաներից մէկը — փոքրը, որի
ոտից դուրս էր պրծել կօշիկը: Աբէլը լուցկի
վառեց, կօշիկը իսկոյն գտան և շարունակեցին
ճանապարհը:

— Ի՞նչ արհեստի է ձեր հայրը — հարցրեց
ձեռնածուն:

— Մենք հայր չունինք, — պատասխանեց
մեծը:

— Ունէինք, բայց մեռաւ ու թաղեցին, —
աւելացրեց փոքրը:

— Հա, հա, արդէն ասացիք, իսկ ես մո-
ռացայ:

Հասանք տուն: Երեխաները վազեցին առաջ,
շտապով դուռը բաց արին: Աբէլը ներս մտաւ:
Այդ մի գետնափոր տնակ էր, մի սենեակից բաղ-
կացած, խիստ ցածրիկ առաստաղով և սեացած
պատերով: Աջակողմեան պատի տակ դրուած էր

մի կարճ թախտ, որի վրայ պառկած էր մէ-
կը, ցնցոտիների մէջ փաթաթուած: Աբէլը
զգաց մի ծանր հոտ: Նա այդ կիսախաւար սե-
նեակի մէջ, վայրկենական մի հայեացքով նկա-
րեց ծայրայեղ աղքատութիւնը: Կեղտոտ ու
միանգամայն զգզուած անկողինը նրա մէջ ա-
ռաջացրեց՝ բացի խղճահարութիւնից, նաև զրզ-
ուանք: Նա միանգամայն ապշել էր: Անկողնի
մօտ նստած էին երկու կին, որոնք դուռը բաց
ուելու միջոցին՝ գլուխին բարձրացրին ու
նորից քաշ քցեցին:

Նրանք լուռ էին և անշարժ:

Մեծ երեխան վազեց անկողնի մօտ, վեր-
մակը բարձրացրեց ու դիմեց Աբէլին ասելով.

— Բիճա-ջան, արի կենդանացրու:

— Կենդանացրու մայրիկիս, բիճա-ջան, —
կրկնեց փոքրը:

Նրանց անմեղ աչքերի մէջ երևում էր յոյս
և աղերսանք: Կանայք վերկացան ու քաշուեցին
մութ անկիւնի կողմը: Աբէլի մարմնով սարսուռ
անցաւ: Նրա լեզուն պապանձուել էր: Նա շփոթ-
ուել էր միանգամայն: Նա չէր կարողանում
մտածել անգամ:

— Կենդանացրու, բիճա-ջան, ջեզ մատաղ,
— աղաչում էր մեծը:

Փոքրը յայտնի չէ թէ որ անկիւնից դուրս
բերաւ մի մաղ, որ համարեա լի էր ընկոյզնե-
րով, և մօտեցնելով Աբէլին ասաց.

— Ահա այս բոլորը բեզ կը տամ, կենդանացրո՞ւ մայրիկիս:

Աբէլին այնպէս թուաց, որ իր սիրտը լուռ ու անձայն լալիս է: Շրթունքները հուպ էր տրեւել պինդ ու ճակատը անթիւ կնճիռներով ծածկել:

Փոքրիկը հանեց իր գրպանից նաև երեք հատ խաղալու վէզ, որոնցից մէկը կարմիր գոյնով էր ներկուած, իսկ միւսը արծիճով լցուած և Աբէլի ափի մէջ ածելով արտասանեց.

— Կենդանացրո՞ւ:

Ձեռնածուն, իր համար անսպասելի կերպով, բարձրաձայն հեկեկաց, աչքերից արտասուք թափեց ու առանց խօսք ասելու վազեց դէպի դուրս և անհետացաւ խաւարի մէջ: Զով օդը նրան մի փոքր ուշքի բերեց. նա ագահաբար շունչ քաշեց, դտաւ ճանապարհը և սկսեց քայլել դէպի իր բնակարանի կողմը: Նա այսպիսի ցաւ ամբողջ յիսունուհինգ տարուան ընթացքում առաջին անգամն էր զգում: Կանգ առաւ փողոցի մէջտեղ և տշխատեց մտաբերել թէ որ կողմից եկաւ, որ կողմն է գտնուում իր բնակարանը: Յանկարծ նա զգաց, որ իր փէշերից ու ոտքերից քաշքշում են: Զարհուրելով նկատեց որ նոյն երեխաներն են, որոնք այլևս չէին աղերսում. յուսահատական լացը խեղդում էր նրանց: Ձեռնածուն նստեց գետնի վրայ և գրկելով մանուկներին ու համբուրելով ճակատ-

ները՝ սկսեց մխիթարել ու խրատել նրանց: Աշխատեց հաւատացնել, որ ինքը անկարող է մեռածին կենդանացնել: Աստուած միայն կարող է այդ անել, եթէ կամենայ...

— Ո՛չ, ո՛չ, դու կարող ես, դու այսօր անաջիր որ կարող ես, — պնդում էին երեխաները, ամուր բռնելով Աբէլի փէշերից:

— Կենդանացրո՞ւ, կենդանացրո՞ւ, նորից աղերսեց փոքրիկը, — ապա թէ ոչ հողի տակ կը թաղեն ու մենք՝ էլ մայրիկ չենք ունենալ:

Աբէլը համարեաւ անգիտակցաբար հանեց իր գրպանից ունեցած բոլոր փողը և ածելով երեխաների գրպանները, մի ակնթարթում հաւաքեց իր փէշերը և մեքենաբար դուրս պրծնելով մանուկների ձեռքից, վազեց, որքան ոյժը ներում էր: Նրա ականջին էր հասնում յուսակտուր լացի ձայնը, բայց նա ականջները խցեց ու շարունակեց վազ տալ:

Նա չմտաւ իր բնակարանը, մինչև անգամ չնայեց այն կողմը: Այս ու այն կողմից շներ դուրս պրծան, հաջացին, հետեւեցին միջանի բոպէ, բայց երկիւղ կրելով ձեռնածուի հաստ ձեռնափայտից, կրկին վերադարձան իրանց տղերը:

Աբէլը շատ շուտ դուրս եկաւ այդ փոքրիկ քաղաքի միջից դէպի ընդարձակ դաշտը, որտեղով անցնում էր Թիֆլիզ տանող ճանապարհը:

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

Որ Կս. ամուսնի ծերացայ, դրանում մեղա-
նորը մի ոչխար էր. այն, ոչխար, մի մեծ ղօշ:

Կարմրում եմ, երբ մտաբերում եմ, որ մի
յիմար անասուն խանգարեց ինձ ամուսնանալու
և այսպէս անհամ, անշնորհք պառակեցի:

Մեր գիւղում առաջին մարդն էի թէ իբրեւ
հարուստ-կալուածատէր և թէ ազնուական ու
քաղաքակրթուած: Քոյրս ու միքանի մօտիկ
ազգականներս քաղաքումն էին ապրում. նրանք
ինձ համար մի լաւ հարսնացու էին ընտրել:
Գրում էին ինձ՝ «հարուստ վաճառականի աղ-
ջիկ է, գեղեցկուհի, լաւ դաստիարակուած,
տասնութ տարեկան» և այլն: Ինձ մնում էր ուն-
րախանալ և համաձայնուել: Արդէն գրել էի
քրոջս, որ նշան տայ և ես էլ գործերս կարգի
բերելուց յետոյ կը ճանապարհուեմ:

Տասնութ տարեկան օրիորդը, ի հարկէ, լաւ
կը լինի, մտածում էի ես, ուրեմն աւելորդ էր
վաղօրօք տեսնել, ինչպէս սովորաբար ընդու-
նուած է: Բայց ինչ, դիտաւորութիւնս միան-
գամայն ոչնչացաւ, ազգականներին աշխատանքն

էլ իզուր կորաւ և, որ գլխաւորն է՝ ճիշտ թու-
ռւ մտեր կերայ:

Մեր գիւղում, իմ փառաւոր տանից ոչ շատ
հեռու, բնակուած էր շինական Դաւիթը՝ իմ
վաղեմի ճորտը: Նա ունէր մի շատ սիրուն աղ-
ջիկ, որ նշանադրուած էր նոյն գիւղի քահանա-
յի որդու հետ: Այդ երիտասարդը գիւղացիների
մէջ առաջնակարգ և աչքի ընկնող անձնաւորու-
թիւն էր: Ես նրան արհամարհում էի, իսկ նա
ինձ ատում էր: Մեր մէջ հողային վէճ կար:
Պէտք չէ ուրանալ խելօք ու աշխատանք տը-
ղայ էր: Ո՛վ է տեսել քահանայի որդին խելօք,
նակայն նա երևի բացառութիւն էր կազմում:

Մի օր թունդ խօսակցութիւն ունեցայ Վա-
սօ-ի հետ (այսպէս էին կանչում նրան) և նրա
կոպիտ վարմունքի համար սպառնացի վրէժ-
խնդիր լինել:

Գնահ ձեր հաւերին վախեցրու, ծաղրելով
պատասխանեց նա:

Առանց երկար մտածելու մտքիս դրի նրա
նշանածին մի կերպ գրկել ու համբուրել: Սրա-
նից մեծ անպատուութիւն ու պատիժ անկարող
էի նրան հասցնել: Ասենք՝ վէճից առաջ էլ մտա-
դիր էի այդ սիրուն աղջկայ այտերից առաջին
համբոյրը քաղել:

Քանի հանդիպում էի, թէն շատ սակաւ էր
պատահում այդ մի-մի սիրային ակնարկ էի
ուղղում նրա հասցէին և նա իսկոյն բռնկում

կարմրում էր: Անկասկած դուր էր գալիս նրան այդ, բայց ամօթխածութիւնից ստիպուած ծածկում էր ինձանից: Եւ անբնական կը լինէր ուրիշ կերպ ենթադրել, որովհետեւ զեղջկունիների աչքում ազնուականը կատարեալ արարած է մարդկային ցեղի մէջ: Ուրեմն կասկած չկար, որ եթէ յարմար բոլոր պատահէր և ես նրան զրկիս մէջ առնէի, նա իրան երջանիկ պէտք է համարէր:

Յամենայն դէպս, ամեն տեսակ տարակուսանքներից ազատ լինելու համար, մի անգամ երբ նա իրանց բակում կուտ էր շաղ տալիս հաւերի համար, շտապով անցայ նրա մօտով և կիսաձայն արտասանեցի՝ «աղջիկ, համբուրելու եմ քեզ, չխրտնես»:

Թէև չտեսայ թէ ինչ տպաւորութիւն գործեցին նրա վրայ խօսքերս, սակայն համոզուած էի, որ մեծ զուարճութիւն պատճառեցին նրան:

Բայց մի շատ դժուար խնդիր կար: Ո՞րտեղ պէտք է ձանկէի նրան: Գիշեր-ցերեկ տանն էին պահում, թոյլ չէին տալիս բակից հեռանալու: Նոյնիսկ արգիլել էին դրացի ընկերուհիներին այցելել: Այդպէս էր պատուիրել փեսացուն: Հարսանիքը բնականաբար այգեքաղից յետոյ պէտք է լինէր և այդ էլ հեռու չէր: Ուրեմն պէտք է շտապէի: Շատ էի մտածում, զանազան խորամանկ նախագծեր էի կազմում, բայց բոլորն էլ անյաշուր:

Միքանի անգամ փորձեցի խորհրդակցել թիկնապահիս հետ, այն ազնիւ ու հաւատարիմ ծերունու հետ, որի ձեռքին էի մեծացել,—բայց դարձեալ իզուր: Նա այնպիսի խակ-խակ ու վայրենի միջոցներ էր առաջարկում, որ ստիպում էի զայրանալ, նոյնիսկ հայհոյել: Մի անգամ էլ փորձ փորձեցի հանաքի ձևով մեր տնտեսուհի պառաւ Մարիամից խորհուրդ հարցնել: Նա փոխանակ ինձ պատասխանելու՝ անէծք ու հայհոյանք էր, որ ուղղեց՝ աղջկայ հասցէին:

—Ախար նա ի՞նչ մեղաւոր է, այ պառաւ, հարցրի ես:—Ի՞նչ փեսա է տուել քեզ:

Մարիամը լսել անգամ չէր ուզում: Աղջկան լաւ, սրտալի հայհոյելուց յետոյ անցաւ նրա ծնողներին, պապին ու տատին: Քանի ես ծածաղում էի, այնքան նա զայրանում էր: Ո՞րքան փոշմանեցի այդպիսի թեթեամտութեանս համար: Պառաւը այդ բոլորից վերջը գնացել էր Դաւիթի տուն և չգիտեմ ինչ պատրուակով անհգին դալմադալ քցել:

Անցնում էին օրերը, ուրեմն ժամանակ կորցնել չէր կարելի, մի կերպ պէտք է վերջացնէի այս բանը, որ ինձ համար անհրաժեշտ էր: Զէ՛նոր մի ուժեղ գէնք էր հարկաւոր ձեռք բերել Վասօ-ի լեզուն ընդմիջաւ կարճացնելու համար: Կատարելապէս համոզուեցի, որ մարդու հետ խորհրդակցելն աւելորդ է, նոյնիսկ փնասակար: Պէտք է ինքս իմ սեփական խելքով վճռէի՝ այսպէս թէ

այնպէս: Վերջապէս որոշեցի զիմել մի յանդուգն քայլի: Այդ տեսակ քայլը առաջինն ու վերջինը եղաւ երկար կեանքիս մէջ:

Սեպտեմբերի մութ ու մառախլապատ գիշերներէից մէկն էր: Իսկապէս ժամի 8-ն էր, բայց, ինչպէս յայտնի է, գիւղում գիշերը շուտ է սկսւում: Թէև թիկնապահիս հետ միասին արդէն պատրաստութիւն էինք տեսել, այնուամենայնիւ դարձեալ յիշեցրի նրան շատ ոսկորներ հաւաքել:

Այդ բանը անհրաժեշտ էր՝ Դաւիթի շանը կաշառելու համար: Նա իր բակում այնպիսի մի գամփռ էր պահում, որի լոկ տեսքից անգամ կարելի էր ստորստփել: Եթէ ինձ յաջողուէր այդ երկիւղալի պահապանին գրաւել՝ նպատակիս հասած պէտք է համարէի ինձ: Ծառաս ինձ համոզեց, որ ամեն տեսակ շանը կարելի է գրաւել ոսկորներով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ամեն մի կնոջ՝ զարդարանքներով:

Այս նկատողութիւնը յիշեցրեց ինձ՝ հետո տանել որևէ զարդարանք գեղջկուհու համար և, առանց տատանուելու, արկղիցս հանեցի մի էփանագին արծաթեայ մատանի: Հազայ գողերի սիրած գոյնի շորեր, այսինքն սև, կապեցի մի պարզ դաշոյն և դուրս եկայ տանից:

— Միխա, ձայն տուի թիկնապահիս, — պատրաստ ես:

— Պատրաստ եմ, տէր, իմ, խուրջինս լցրել եմ ոսկորներով ու հացով, կարող ես միամիտ կենալ:

Փորձառու մարդ էր Միխան, շան վերաբերմամբ հիանալի խորհուրդներ տուաւ ինձ:

Ահա և Դաւիթի բակը: Գամփռը, որ պառկած էր տան շէմքից ոչ-հեռու, ծանր ու բարակ դուլսը բարձրացրեց, աչքերը ուղղեց մեր կողմը և շատ ծոյլ կերպով, կարծես ակամայից, փոքր ինչ հաջաց: Ծերունին շտապեց հացի կտոր նետել: Շունը վերկացաւ իր տեղից, ծանրաքայլ մօտեցաւ հացին, մի ակնթարթում կուլ տուեց ու սպասողական դիրք ընդունեց պոչը ժաժ տալով: Միխան նորից նետեց աւելի խոշոր կտոր: Շունը այդ էլ կերաւ և մի զարմացական հայեացք քցեց մեզ վրայ: Դարձեալ մի պատառ հաց, և այսպէս իրար ետևից սկսեցին տեղալ հացի ու ոսկորների կտորները:

Երբ գազանը բոլորովին կաշառուած մօտեցաւ մեզ և սկսեց լուրջ կերպով գործ տեսնել տաւարի ոսկորների հետ ատամներով ու թաթերով, թիկնապահս շնչաց՝ «գէ, գնա»: Զգոյշ քայլերով անցայ բակը, հասայ շէմքին ու կանգ առայ:

Տեսակը բաղկացած էր մի ընդարձակ սրահից ու մի փոքրիկ սենեակից: Երկուսն էլ անշուք ու կեղտոտ: Դռները բաց էին. տեսայ թէ ինչպէս սրահի կենդրոնում մեծ խարոյկ էր վառ-

ւում և շուրջը նստոտել էին ընտանիքի անդամները: Բարւոք համարեցի պառկել կրծքիս վրայ՝ աննըկատելի լինելու համար, և սողալով անցնել փոքրիկ սենեակը: Դռները մօտ կապած էր երկայն թռիկով մի մեծ ոչխար ուրորուն եղջիւրներով: Նա հանգիստ պառկած որոճում էր և սկզբում ուշք չդարձրեց վրաս:

Չոքեցի, ձեռքերիս վրայ հասաատուեցի ու մեծ զգուշութեամբ սկսեցի չորեքթաթ առաջանալ: Ոչխարը, տեսնելով ինձ իր կողքին, վեր ցատկեց տեղից—վախեցաւ:

Մի րոպէ կանգ առայ զգուշութեան համար, որպէսզի չխրանեցնեմ անասունին: Այդ ինձ յաջողուեց: Դաւիթը միս էր կտրտում խորովածի համար և խօսում էր բարկացած ձայնով: Կինը համաձայն չէր մարդու հետ, բայց չհասկացայ թէ ինչ բանի մասին էր վէճը:

«Կնոջ մազը երկար և խելքը կարճ կը լինի», արտասանեց գեղջուկը և մսի անպէտք կտորը շպուտեց իմ կողմը: Նրա ետևից դուրս վազեց կատուն և իր փայլող աչքերով ուշադրութեամբ դիտեց ինձ, վերցրեց կտորն ու հեռացաւ:

«Կատուն մատնիչ չէ», մտածեցի: Դաւիթը իւրոտ ձեռքերը քսմսեց իր տրեխներին և վերկացաւ տեղից: Նա երկիւղից բոլորովին շփոթուեցի, մի ափնթարթում հազար տեսակ մտքեր անցան գլխովս, բայց շուտով հանդարտուեցի: Նա իր վրայից չուխան հանեց, ծալեց ու դրաւ

գետնին ու վրան նստեց: Աղջիկը գուլպա էր գործում և խօսակցութեանը չէր մասնակցում: Կրակի լոյսը խաղում էր նրա կարմիր այտերի վրայ. նա շատ գեղեցիկ էր այդ վայրկեանին:

Դարձեալ մի րոպէ և ես պէտք է գտնուէի մութ սենեակում, ուր որոշել էի ծածկուել մի անկիւնում: Յոյս ունէի, որ գեղջուկին որևէ բանի համար կը մտնի այնտեղ. իմ միակ ցանկութիւնս էլ այդ էր:

Միխան իր դերը աննման էր կատարում: Ամեն ինչ կարգին էր, մնում էր ինձ միքանի քայլ էլ փոխել և արդէն նպատակիս հասած պէտք է լինէի: «Դէ, յառա՛ջ», ասացի ինքս ինձ ու շարժուեցի տեղիցս: Ոչխարը յետ քաշուեց, կարծես ճանապարհ էր ուզում ինձ տալ: Բոլորովին ուշք չդարձրի նրա վրայ ու շարունակեցի ճանապարհս առաջուայ նման չորեքթաթ: Մնացել էր աննշան տարածութիւն, որպէսզի սենեակի մէջտեղ գտնուէի: Ոչխարը շարունակում էր յետ-յետ քաշուել: Վերջին քայլերս մի փոքր արագացնելուս պէս անասունը մի թռիչք գործեց և մի սարսափելի հարուած իջաւ ձախատիս...

Ինչ պատահեց այնուհետև՝ չեմ յիշում: Երբ ուշքի եկայ, պառկած էի մահճակալիս վրայ և գլուխս պինդ կապած էր: Ինձ շրջապատել էին բարեկամներս ու մերձաւորներս և տխուր դէմքերով նայում էին վրաս: Կողքիս նստած էր

քաղաքից եկած իմ ծանօթ բժիշկը: Կամաց-կամաց սկսեցի մտաբերել երազի նման դժբաղդ իրողութիւնը: Սօսելու ոչ տրամադրութիւն ունէի և ոչ կարողութիւն... Ինձ թւում էր թէ գլուխս երկու կէս է եղած ու նորից իրար կպցրած, ինչպէս կոտրած կուժ:

Փոքր Աստծու, անողջացայ: Առաջին անգամ կարող եղայ դուրս գալ պատշգամբ և միքանի բոլոր ազատ շունչ քաշել: Արդէն ճմեռ էր, չորս կողմը ծածկուած էր ձիւնով: Մաքուր ու ցուրտ օդը միտքս թարմացրեց և ընկայ մտածմունքների մէջ:

Ամուսնանալուս հարցը կատարելապէս խանգարուած էր, ամբողջ գիւղի մէջ խայտառակուած էի, նիւթական անագին վնաս էի ունեցել: Բայց այս բոլորը ոչինչ էի համարում, երբ մտաբերում էի ճակատս, որ երկու տեղից ճղուած էր:

Յման դատապարտուած էի այդ անշնչելի ու ամօթալի նշանը կրելու: Այս տեսակ մտատանջութիւնը պաշարել էր ինձ ու մաշում էր սիրտս, երբ նկատեցի երեխաների մի մեծ խումբ, որ ադմուկ բարձրացնելով անցնում էր տանս առջևից: Նրանց առաջնորդում էր Վասօն, որսերիմ թշնամիս և իր ետևից քարշ տալիս ոչխարին: Եղջիւրները ոսկեզօծել էր, մորթին ծածկել էր վարդագոյն բծերով ու վզից կապել զան-

գակիկներ: Այդ իր յաղթանակի նշանն էր և ինձ խայտառակելու մի լաւ միջոց:

Միմիայն գաւառացի ազնուականը կը հասկանայ, թէ ինչ ցաւ է ինձ համար պատժուած լինել այս աստիճան մոլորտառ կերպով:

1900, Փարիզ



ՀԻԱՍԹԱՓՈՒՄՆ

Ա.

Արսէնն ու Նինան սիրահարուած էին իրար վրայ: Առաջինը նոր էր աւարտել գիմնազիայի ուսման շրջանը, իսկ երկրորդը տակաւին շարունակում էր իգական դպրոցներից մէկում: Երկուսն էլ ջանէի, երկուսն էլ ազնիւ, ուրեմն կասկած չկայ, որ նրանց սէրը մաքուր ու անարատ էր: Ամբողջ մի տարի, ինչպէս իրանք պարծանքով ասում էին, ճանաչում էին իրար: Սկզբում հաւանեցին միմեանց, յետոյ յարգեցին, վերջը սիրեցին:

Արսէնն այս պայմանները անհրաժեշտ էր համարում յաւիտենական սիրոյ համար: Նինան էլ միանգամայն համաձայն էր հետը: «Հրապոյ-րը անցողական է, և միամիտ մարդիկ, այս յիմար զգացմունքը իսկական սէր կարծելով, ամուսնական կապեր են հաստատում և վերջը երջանկութեան փոխարէն հանդիպում են կատարեալ դժոխքի», այսպէս էին դատում երկուսն էլ: Երիտասարդը երևանցի էր, իսկ օրիորդը գորեցի, ուրեմն ամեն կողմից իրար հակապատկեր. սակայն սիրոյ համար ի՞նչ նշանակու-

թիւն ունին բարեյաջող թէ՛ անբարեյաջող պայմանները: Նրանց սրտերն այնքան ամուր էին իրար կապուած, որ մահից զատ՝ ոչ մի ոյժ չէր կարող քանդել, ու այնպիսի երանելի դրութեան էին հասել, որ սկսել էին սիրել ամենքին և ամեն բան անխտիր: Արսէնը՝ Աստուած գիտէ թէ ինչո՞ւ, ամեն օր յիշում էր մի փորձառու մարդու խօսքը, թէ «սիրահարուած մարդը դառնում է բարի և յիմար» և արհամարհանքով արտասանում էր՝ «իդիօտ»: Նինան էլ կրկնում էր նոյնը:

Այս երկու սիրահարների գաղանիքը յայտնի չէր ոչ ոքի և մտադիր էին ապագայումն էլ մարդու չասել:

Ժամը հասել էր: Արսէնը հետևեալ առաւօտ մեկնելու էր արտասահման—Փարիզ, իր ուսումը շարունակելու բարձրագոյն մի դպրոցում: Երեկոյեան ժամը 8-ին, Թիֆլիզի Ալեքսանդրեան պարտէզի մի մութ անկիւնում սիրահարները, վերջին անգամ զրկախառնուելով, նորից երգուեցին հաւատարիմ մնալ միմեանց:

—Յանձնում եմ քեզ Աստծուն, արտասանեց Նինան յուզուած ձայնով և սրբեց աչքերը:

—Իսկ քեզ՝ ես յանձնում եմ քեզ, պատասխանեց Արսէնը:

Միմեանց դէմքին կրկին նայեցին տխուր ժպիտով ու շտապով գիմեցին հակառակ կողմեր:

Այսպէս էին որոշել. երիտասարդը չորս տարի պէտք է մնար Փարիզում (մի բարերարի հաշուով), ուսումնաւարտէր, վերադառնար և անմիջապէս ամուսնանային: Օրիորդին պակասում էր ընդամենը երկու տարի՝ վկայական ձեռք բերելու համար:

Արսէնի համար գոյութիւն չունէր իր հարսնացուի օժիտի հարցը: Նինան երբեք չէր մտածում իր աղքատ փեսացուի նիւթական վիճակի մասին ապագայում: Նրանց սէրը պատանեկական էր, ուրեմն մաքուր, ինչպէս նոր եկած ձիւնը:

Օրիորդը ամբողջ գիշեր արտասուում էր իր անկողնի մէջ: Քունը մօտ չէր գալիս նրա աչքերին: Միքանի անգամ մօմը վառեց, հանեց իր աննմանի լուսանկար պատկերը, նայեց, հետը խօսեց, համբուրեց ու նորից դրեց առանձին գրպանի մէջ, ուր բացի նրանից ուրիշ բան չէր պահում: Քանի-քանի անգամ նրա շրթունքները կամացուկ շշնջացին. «Մնաս բարով, սիրելիս»: Ծնողները հարկան սենեակում հանդարտ քնած էին, բոլորովին չենթադրելով, թէ իրենց դուստրը այդ միջոցին հալումաշ է լինում: Բայց զոր ծնողներին է յայտնի, թէ իրանց անչափահաս զաւակները սիրոյ կրակից այրւում են:

Այս ամենավսեմ զգացմունքը, որ այցելում է լոկ անարատ հոգիներին պատանեկական

հասակում, երբ պէտք է մարդիկ դադարեն հաւածելուց, ինչպէս յանցանք:

Անվերջ մտածելուց զուխը թուլացաւ, աչքերը ցաւեցին ու մէջքի վրայ մնաց պառկած անշարժ: Իրան մի փոքր մխիթարելու համար վճռեց առաւօտ կանուխ գնալ երկաթուղու կայարան իր սիրեցեալին կրկին անգամ տեսնելու: Թիւրիմացութեան տեղիք չտալու համար՝ նրանք վճռել էին այսպիսի բան չանել, սակայն այս մանկահասակ աղջկայ սէրը այնքան վառ էր և անզուսպ, որ որոշեց այս տեսակ յանդուգն քայլ անել: Հազար տեսակ պատրուակով նա կարող էր ուսումնարանի փոխարէն կայարան գնալ:

Սիրային արկածների նկատմամբ կանայք տղամարդկանցից անհամեմատ հնարագէտ ու խորամանկ են:

Այս հարցը վճռուց յետոյ Նինան զգաց մի դուրեկան թեթևութիւն: Քաղաքային ժամացոյցը խփեց հինգ անգամ: Գնացքը շարժուելու էր իննին, ուրեմն ժամանակ շատ կար: Գլուխը նորից դրեց բարձի վրայ, աչքերն ուղղեց լուսամուտին, ուր վարագոյրի տակից աղօտ լոյս էր նշմարւում ու հանգիստ սրտով սկսեց սպասել:

Յանկարծ շփոթուած վեր թռաւ անկողնի միջից, ոտաբոբիկ վազեց պատուհանի կողմը, վարագոյրը բարձրացրեց ու սրտալի հեկեկաց: Իզուր իր փոքրիկ ժամացոյցը ականջին մօտե-

ցրեց, նա կանոնաւոր բանում էր: Ժամի իննը իսկոյն պէտք է լրանար:

Արսէնը իր էփանագին, բայց նոր պայուսակը ձեռքին, առանց ընկերների ու ծանօթների ուղեկցութեան, գնաց կայարան: Չուզեց մօտիկ մարդկանց մնաս բարով ասել և իրաւունք ունէր: Նինայի վերջին համբոյրը առանձին քնքշութեամբ շոյում էր նրա շրթունքները և թւում էր, որ մի այլ համբոյր կարող է ջնջել դրան: Վագօնը մտնելուց անմիջապէս յետոյ իր գրպանից հանեց մի փոքրիկ տարօրինակ մատանի, որ բարակ վարդագոյն թղթի մէջ էր պահուած ու անցկացրեց ձախ ձեռքի փոքրիկ մատին: Դա Նինայի մագերից էր հիւսուած:

Երբ գնացքը քաղաքի սահմանից դուրս եկաւ, Արսէնը լուսամտից աշխատեց գտնել իր անգին ընկերուհու տունը և մի վայրկեան աչքերը երկնքին ուղղելով, շշնջաց խորին ջերմառանգութեամբ. «Աստուած, պահպանիր նրան և մի գրկիր ինձ նրա սիրուց»: Տարօրինակ բան: Չէ՞ որ նա վաղուց, այսինքն հինգերորդ դասարանից, դադարել էր աղօթելուց: Երբ քաղաքը անհետացաւ, սկսեց նամակներ շարադրել՝ ճանապարհից ուղարկելու համար: Այդ բանը հեշտ չէր: Նամակները պէտք է լինէին բարոյագիտական և փիլիսոփայական, միևնոյն ժամանակ քաղցրահնչիւն, ինչպէս բանաստեղծութիւն: Այս

պատիժը անգիտակցաբար Նինան էր հասցրել նրան, մի անգամ ասելով՝ «Ընկերուհիս իր մի ծանօթ երիտասարդից հիանալի նամակ ստացաւ. այդ մի հասարակ, սովորական բան չէր»: Այդպէս, տասը օրուայ ճանապարհորդութիւնը տանջանքներով անցկացրեց, բայց և յաջողուեց երեւելի մտքեր յայտնել: Նրան խիստ զբաղեցնում, գմայլեցնում էր Փարիզի իր հասցէն կազմել ֆրանսերէն լեզուով՝ «Փարիզ. Հանքաբանական բարձրագոյն դպրոցի ուսանող Արսէն Վէքիլեան»: Ինչ բարձրահնչիւն և ախորժալի բառեր են և Նինան գրելիս սրչափ պէտք է հպարտանայ:

Մարգուս կեանքի մէջ բաղդաւոր օրեր շատ կան, որոնցից միմիայն երկու օր է աննման. — բարձրագոյն դպրոցում ուսանող ընդունուելու և սիրած օրիորդից համաձայնութիւն ստանալու օրերը: Իսկ ուսման շրջանն աւարտելու վկայականը շատ նման է պսակի վկայականի: Այդտեղ է իլլիւզիայի վախճանը:

Երիտասարդը երբ հասաւ Փարիզ, առանց ժամանակ կորցնելու, փողոցից փողոց ընկաւ և շուտով սենեակ վարձեց Լատինական քաղաքամասի մի փոքրիկ հրապարակի վրայ, մի շատ աննշան հիւրանոցի եօթերորդ յարկում, ուղղակի կտուրի տակ: Դեռ պայուսակը չբացած՝ իր հասցէն աւելացրեց նամակի վերջում, որ վաղօրօք մատիտով գրել-պատրաստել էր վագօնի մէջ, և իսկոյն ուղարկեց:

Նամակները պատասխանը թէև ժամանակին ստացաւ, սակայն այդ ժամանակամիջոցը նրա հոգին հանեց: Այնուհետև, համաձայն պայմանի, շաբաթական երեք անգամ ինքն էր գրում և երկու անգամ ստանում:

Միքանի ամիս իրար ետևից գլորուեցին: Ամեն բան կարգին էր: Վարձեց մի ուսուցիչ՝ լեզու սովորելու համար, և սկսեց պարապել աշխոյժով և երևանցուն յատուկ յամառութեամբ: Իր հարսնացուի գրութիւնները, որ անգիր սերտել էր՝ կատարեալ անդորրութիւն էին պատճառում նրան: Միմիայն մի նախադասութիւն, որ կարգաց վերջին նամակում, փոքր ինչ անհանգստացրեց նրան. «Դժուար է շարունակ ահ ու երկիւղով գրել»: Ի՞նչ կայ այստեղ կասկածելի: Բայց նրա սրտի մէջ մի տեսակ բիծ գոյացաւ:

Անցել էր մի տարի: Արսէնն ընդունուել էր հանքաբանական դպրոցում, արդէն սկսել էր յաճախել, բայց նրա սիրտը կոտրած էր: Նինայից սակաւ էր ստանում նամակներ և այն էլ կարճ, կիսատ, մի տեսակ շինծու, անբնական: Այդ հոգ չէր լինի, եթէ վերջին գրութիւնը յուսահատական չլինէր: «Համաձայնիր, սիրելիս, որ վիճակս աննկարագրելի է. մեր գաղանիքն արդէն բացուել է ծնողներիս համար և ես գտնուում եմ խիստ հսկողութեան տակ: Ամեն մի խօսքս, ամեն մի քայլս կասկած է յարու-

ցանում: Մինչև երբ պէտք է տանջուեմ, կեանքս կեանքի նման չէ: Միթէ չի կարելի առժամանակ ընդհատել նամակագրութիւնը. սրանով ի՞նչ կը փշտնայ, — կարծում եմ ոչինչ, բայց վիճակս կը բարւոքուի հարիւր, հազար, տասը հազար անգամ: Միթէ դու այնքան քարասիրտ կը լինիս, որ կ'ուզես զրկել ինձ այս բանից: Մենք միմեանց շատ գրեցինք, դրանից ի՞նչ դուրս եկաւ. — ոչինչ: Հիմա էլ փորձենք ուրիշ կերպ: Դու եղիր հանգիստ և պարապիր, ինչպէս հարկն է, իսկ ես խոստանում եմ, երբ յարմար միջոց գտնեմ, կը գրեմ: Վերջապէս ապացուցիր, որ դու տղամարդ ես, որ դու ունիս կամքի ոյժ և ամուր բնաւորութիւն: Միթէ կը մերժես»:

Այս տողերը կարդալուց յետոյ Արսէնը ֆնաց միկնոյն տեղը անշարժ, յետոյ մեքենաբար բաց արաւ լուսամուտը, դուրս հանեց գլուխը և մի քանի անգամ իրար ետևից յոգւոց քաշեց: Ճակատը այրւում, տրաքւում էր: Յանկարծ շուռ եկաւ և սկսեց արագ-արագ յետ ու առաջ քայլել իր նեղ խուցի մէջ. կանգ առաւ մի վայրկեան սենեակի մէջտեղ, աչքը տնկեց սեղանի վրայ դրած գրքին, որ կէս ժամ առաջ վերջացրել էր, դողդոջուն մատներով արագութեամբ թերթեց, և երբ հասաւ իր ցանկացած երեսին, ցուցամատը ման ածեց տողերի վրայ և եղունգով ուժգին ճնշելով Դերիւշեստա անունը, հաւաքեց բերանում թանձրացած թուքը և վրան

արձակեց: Դա Վիկտոր Հիւզոյի «Ծովի աշխատաւորներ» գիրքն էր, որ յափշտակել էր Արսէնին: Անսպասելի կերպով դուրս ցայտեցին նրա բերանից անարգական խօսքեր կանանց հասցէին: Կանգնեց պահարանի առջև, բռնեցքները սեղմեց ու յուզուած ձայնով խօսեց. «Դու, սուտաբան, արդեօք արժանի՞ էիր իմ կաթոգին սիրուն. դու, դաւաճան, այս էր խօսքդ: Ահա դու ինչի՞ ես արժանի»: Այս ասելով գլուխը կռացրեց, կամացուկ թքեց իր առջև ու ոտով տրորեց: Մտից հանեց մատանին, ձգեց արհամարհանքով մի կողմը, յետ դարձաւ մռնչալով, նստեց աթոռի վրայ, հանեց ծոցի զրպանից Նինայի լուսանկարը և քցելով սեղանի վրայ, ձեռքը մեկնեց թանաքամանի կողմը՝ ամբողջ թանաքը երեսին ածելու մտքով: Բայց տեսնելով նրա հեղ աչքերն ու անմեղ ժպիտը, բազուկները թուլացան, գլուխը յետ նետեց ու սրտի խորքից հեկեկաց:

Այդ բանը մի փոքր թարմացրեց նրան: Ազատ շունչ քաշելով, դուրս եկաւ սենեակից ու գնաց Լուկսեմբուրգի մուգէյը: Մի բոպէից յետոյ գտնուում էր «Ժիլիատ»-ի արձանի առաջ և գմայլուած դիտում էր: Մարմարիոնը կամացկամաց կենդանանում էր: Արսէնը պարզ տեսնում էր ինչպէս մեծահոգի երիտասարդը, ահագին տանջանքների դէմ մաքառելուց յետոյ, ընկել էր ծովային ամենասարսափելի կենդանու

ճանկը, որ արիւնաբամ էր անում նրան: Ահա ժիլիատը դանակը ձեռքին վերջին ոյժերը հաւաւաքել է և մի ակնթարթից յետոյ ուժգին կը զարնէ այդ հրէշի գլխին: Ո՛րքան կը ցանկար Արսէնը գրկել այդ հերոսին ու ճակատից համբուրել:

«Խեղճ իդիալիստ», մըմնջաց Արսէնը, ինչո՞ւ չգիտէիր, որ սրտիդ սիրած Դերիւշետան ընդունակ չէ քո անձնուրաց, վսեմ հոգին հասկանալու»:

Պահապանն առաջարկեց դուրս գալ: Արսէնը հիմա միայն նկատեց, որ բազմութիւնը հեռացել է ու ինքն է միմիայն մնացել դահլիճի մէջ:

Երիտասարդը գնաց իր ֆրանսերէն լեզուի ուսուցչի մօտ և իր գալտնիքը կարճառօտ պատմելուց յետոյ, դրեց նրա առջև նամակը և հարցրեց. «Ի՞նչ էք հասկանում այս բանից»:

— Շատ պարզ է, պատասխանեց թիւրքահայը, կը նկատեմ, որ օրիորդը կը սիրէ ձեզի:

— Ո՛չ, նա այլեւ ինձ չի սիրում:

— Խենթացէր էք ինչ է, բարեկամս. չէ՞ք տեսներ ինչ անօրինակ ջերմութիւն կը վազէ սա խօսքերէն՝ «միթէ դու այնքան քարասիրտ կը լինիս»: Ե՛հ, վաղ անցէք...

— Դուք կարծում էք:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, բարեկամս, միթէ չէք ըմբռներ: Հոգեբանութենէն քիչ մը կը հասկնամ, մանաւանդ կանանց հոգեբանութենէն:

Արսէնը հանգստացաւ, մռայլ ամպերն անհետացան նրա սրտի վրայից: Խիստ գոհ էր որ իր գաղտնիքը բաց արաւ գոնէ մէկի մօտ:

—Անշափ ուրախ եմ, որ ցաւս պատմեցի ձեզ,—ասաց Արսէնը,—դուք ինձ դարմանեցիք: Յուսով եմ, մէկ դուք կը գիտենաք և մէկ էլ Աստուած:

—Անհոգ եղէք, բարեկամս:

Արսէնն առաջարկեց կաֆէ գնալ իրար հետ մի բան խմելու: Շարունակելով խօսակցութիւնը միևնոյն հարցի մասին, դուրս եկան տանից և դիմեցին Կաֆէ Սուֆլէի կողմը:

Բ

Այս դէպքից յետոյ անցել էր չորս տարի: Ուսանողը յաջողութեամբ աւարտել էր հանքաբանական դպրոցը և պատրաստուում էր մեկնելու Կովկաս: Ամբողջ հինգ տարի մնաց Փարիզի մէջ: Այդ ժամանակամիջոցում անկարելի եղաւ գէթ մի անգամ այցելել հայրենիք, ուր սպասում էր իր սիրոյ առարկան: Նիւթական պայմաններն էին արգելք լինում: Իր բարերարից ստացած չնչին գումարը հազիւ բաւականում էր իր համեստ կեանքի և գրքերի համար: Հինգ տարի այդ երևելի մայրաքաղաքում տանջուելու (ապրել բոլոր անտեղի է գործածել) ընթացքում ոչ մի նամակ, ոչ մի տեղեկութիւն չստացաւ

Նինայից: Նրա հին նամակները, որ գեղեցիկ կազմի մէջ էր դրել, համարեա ամեն օր կարդում էր ծայրէջծայր, ուսումնասիրում էր, կըշռում էր իւրաքանչիւր բառ կամ նախադասութիւն, աշխատում էր հոգեբանօրէն վերլուծել և միշտ յանգում էր միևնոյն վճռի. «Նա ինձ սիրում է»: Իր գաղտնիքը այժմ յայտնել էր էլի միքանի հոգու, որոնք նոյնպէս նամակների հիմար վրայ պնդում էին, որ օրիորդի սրտի մէջ գտնուող այդ տեսակ հրաբուխ անկարող էր մարել:

Ընկերները բարոյական մեծ աջակցութիւն ցոյց տուին խեղճ սիրահարին, հակառակ դէպքում հազիւ թէ կարողանար լուրջ կերպով ուսման հետևել: Նա համոզուած էր, այսինքն համոզում էր իրան, որ Նինայի զգացմունքներն անփոփոխ են, սակայն նրա կրծքի տակ, շատ հեռաւոր խորշում, մի ինչ-որ բան էր նստած, որ կրծում-մաշում էր: Երբեմն աշխատում էր փրկսփայ դառնալ և լուրջ ուղեղով դատել. «Ի՞նչ հիման վրայ ազնիւ օրիորդը ընդունակ կը լինի դրժել մի անգամ սիրած երիտասարդին, որի հրաբուրդը սէրը անկասկածելի է իր համար»: Սրա պատասխանը լինում էր՝ «անհնարին է»:

Այս հարց ու պատասխանը Արսէնին զբաղեցրել, պահպանել էր ամբողջ հինգ տարի:

Վերջապէս յունիս ամսի վերջերին, կրկին նոյն պայուսակը ձեռքին, ճանապարհուեց դէպի

հայրենիք: Ո՛վ Փարիզում միքանի տարի ապրել է, չի կարող առանց արտասուքի հեռանալ այդ տեղից: Արսէնը արտասուեց, երբ քաղաքի ամենաբարձր շինութիւնները ծածկուեցին նրա աչքից:

Մատանին կրկին զարդարում էր նրա մատը: Ձէր կարողանում մոռանալ իր անիրաւ վարձուները այդ անգին ու միակնուէրի նկատմամբ: Մտադիր էր Նինայի հետ տեսնուելուն պէս խոստովանել իր յանցանքը, ներումն խնդրել և այդպէս խիղճը մաքրել:

Դեռ մեկնելուց մի տարի առաջ սկսեց պլտրել մի գեղեցիկ և յարմար նուէր օրիորդի համար և վերջացրեց նրանով, որ մի արկղիկ մանիշակագոյն թղթեր ու ծրարներ գնեց N ոսկեգօծ տառով: Անցած ապրիլի 1-ին Նինան լրացրել էր քսաններկու տարին: Այդ բանը շատ անհանգիստ էր անում Արսէնին, որովհետեւ ամուսնանալու համար հասակն առել էր, իսկ ինքը, աղքատ ու անպաշտօն, երբ պէտք է կարգին մարդ դառնայ՝ հարսնացուի ծնողների համաձայնութիւնը ձեռք բերելու համար:

Ո՛րքան մօտենում էր հայրենիքին, այնքան հոգսերը բարդւում էին իրար վրայ և մի տեսակ երկիւղ էր պաշարում նրան: Ինչից էր վախում, չէր կարող բացատրել: Արդէն որոշել էր, դեռ Թիֆլիզ չհասած, Գորի այցելել, որովհետեւ իրան յայտնի էր, որ Ամասեանները տա-

րուայ այս ամիսներին այդտեղ են լինում իրանց սեփական տան մէջ:

Գնացքը կանգ առաւ Գորի կայարանի մօտ և Արսէնը դուրս եկաւ տխուր, որովհետեւ վերջին գիշերը վատ երազ էր տեսել: Անյաջող հանգամանքները նրա բնաւորութիւնը փոխեցին. առաջուայ անհաւատ երիտասարդն այժմ երազներին էլ հաւատ էր ընծայում: Նստեց կառքի մէջ և հրամայեց տանել որեւէ հիւրանոց: Ճանապարհին հարցրեց կառապանին Ամասեանների մասին:

— Մականունն (աւելորդ անուն) ասա, աղա:

— Չգիտեմ:

— Հիւրանոցում կ'ասեն, ես չեմ իմացել այդպիսի ազգանուն:

Հիւրանոցում, դեռ շրերը չփոխած, կանչեց սպասաւորին ու նոյն հարցն առաջարկեց: Ծառան նոյնպէս մականուն հարցրեց, յետոյ իսկոյն վազ տալով գնաց և տեղեկութիւն բերաւ, որ այդ ազգանունով մարդիկ կան այստեղ: Կէս ժամ չանցած ճարպիկ իմերէլ ծառան սրտատրոփ ներս ընկաւ Արսէնի սենեակն ու աւետեց՝ «Կնե՛ս՝ Կոտէն գալիս է... Նա ամենքին ճանաչում է... իսկոյն կ'ասի ձեզ, թէ ինչ տեղ են ապրում ձեր ուղած մարդիկ»:

— Ո՛վ է դա:

— Այստեղի գլխաւոր պրիստաւն է, եղաւ պատասխանը:

Արսէնը մի փոքր շփոթուեց:

Ներս մտաւ համարձակ քայլերով մի վա-
յելչակազմ, մօտ երեսունուերկու տարեկան սի-
րուն տղամարդ պաշտօնական զգեստով:

— Դձուք էիք կամենում տեսնել Ամասեան-
ներին, հարցրեց նա ռուսերէն, ժպտալով:

— Այո, կ'ուզէի իմանալ այստեղ են թէ
թիֆլիզում:

— Իսկապէս ով է ձեզ հարկաւոր, նրանք
շատ են:

— Այդ միևնոյն է... բայց կը ցանկայի օ-
րիորդ Նինային հանդիպել, — յուզուած, բայց
վճռողաբար արտասանեց Արսէնը:

— Այդ դժուար չէ, բայց նախ և առաջ
պատիւ ունիմ ներկայանալու՝ իշխան Նացա-
րիձէ:

Արսէնի համար անսպասելի էր այդ: Նա
եկել էր Գորի ծածուկ և հիմա ստիպուած էր
իր անունը ասել: Դիմեց խորամանկութեան,
անուանելով իրան Մոնթեան:

— Լսած եմ: Ասացէք խնդրեմ՝ ռոտեղից էք
ձանաչում օրիորդ Նինիչկային:

— Թիֆլիզից... հինգ տարի առաջ ես նրա
ուսուցիչն եմ եղել, կարմրելով նորից կեղծեց նա:

— Այո, այո, հասկանում եմ: Դուք այսօր
իմ հիւրն էք, այս բոլորիս կ'երթանք տուն և
օրիորդ Նինիչկային էլ կը հրաւիրենք, նա կնոջս
ընկերուհին է:

Այս բոլորը իշխանը ասում էր բարձրաձայն
ծիծաղելով:

— Ամենայն սիրով, պատասխանեց երիտա-
սարդը և ուրախութիւնից ձեռքի ափերը շփեց,
չնայած որ պաշտօնեայի վարմունքը Նինայի
անուան նկատմամբ նախանձ և տարօրինակ կաս-
կած էր յարուցանում նրա մէջ:

Խօսելով դուրս եկան հիւրանոցից և դիմե-
ցին քաղաքի կենդրոնի կողմը:

— Ասացէք խնդրեմ՝ ռոտեղից էք գալիս, ի
միջի այլոց հարցրեց Նացարիձէն:

Արսէնն սպասում էր այս հարցին և պա-
տասխանն էլ պատրաստել էր:

— Օղեսսայից:

— Ինքս պէտք է ասէի, որ երևի Օղեսսայի
ուսանող էք: Իսկ և իսկ այնտեղի լեզուով էք
խօսում: Ես էլ մտադիր էի ձեր համալսարանի
իրաւաբանական ֆակուլտետը մտնել, բայց...

— Ինչո՞ւ միտքներդ փոխեցիք:

— Գիմնազիայի վեցերորդ դասարանից դուրս
եկայ, այսինքն դուրս արեցին, ծիծաղելով ա-
ւելացրեց իշխանը:

— Երևի միևնոյն դասարանում երկու տա-
րի մնացիք:

— Ո՛չ, ստորո՞ժին ծեծեցի: Ընդհակառակն,
ամեն տարի պարգևով էի փոխում դասարանը:

Հասան տուն: Իշխանը իր հիւրին ներս
հրաւիրեց դահլիճ, որ բաւական մաքուր և շնորհ-

քով կահաւորած էր, նստեցրեց բազկաթոռի վրայ ու ինքը մտաւ հարեան սենեակը, որտեղից երեխայի լացի ձայն էր լսուում: Շուտով վերադարձաւ, ամանով քաղցրաւենիք ձեռքին և առաջարկեց ուտել, ասելով՝ սալորի մուրաբա է: Յետոյ լուրջ կերպով պատմեց, որ երեխային նոր են ծծից կտրել և այդ պատճառով գիշերցերեկ ճչում է: Վերջը ձայնը ցածրացնելով, աւելացրեց, որ կինը չիմանալով, որ կրկին յղի է, շարունակում էր փոքրիկին կերակրել և այդ բանից հիւանդացաւ, բայց, փառք Աստուծոյ, հիմա լաւ է:

Նացարիձէն յանկարծ փոխեց տխուր խօսակցութիւնը, սկսեց կատակներ անել ու հըրհռալ, գուշակելով Արսէնին, որ նա էլ շուտով շատ պէտք է ծիծաղի:

— Կինս շուտով դուրս կը գայ, կը ծանօթանաք ու կը խնդրէք, որ օրիորդ Նինային հրաւիրէ:

— Ի՞նչ էք ասում, ես երբէք չեմ յանդգնի իշխանուհուն նեղութիւն պատճառելու, եթէ բարի կը գտնուէք ու դուք կը խնդրէք...

— Շատ ճշմարիտ էք ասում, ծիծաղելով պատասխանեց Նացարիձէն և իսկոյն կանչեց. «Իշխանուհի, սպասում ենք ձեզ, մի բան ենք ձեզ վանից խնդրելու, բարեհաճեցէք դուրս գալ»:

Անմիջապէս դուռը բացուեց ու երեւաց մի շատ ջանել կին, գունատ դէմքով ու խիտ մա-

գերով: Աչքերը կարճատեսների նման կիսով չափ ծածկելով մի վայրկեան դիտեց հիւրի դէմքն ու յանկարծ ձեռքը զարկելով իր ճակատին յետ գցեց գլուխը, կարծես գնդակ դիպաւ այնտեղին: Մի անորոշ, խուլ ձայն լսուեց նրա բերանից և նա մնաց դռանը յենուած անշարժ:

Արսէնն զգաց թէ ինչպէս իր գլխին տաք ջուր ածեցին, որ արագութեամբ անցաւ ամբողջ մարմնի վրայով: Նա բարձրացել էր իշխանուհուն բարեկուհի համար, բայց այնպէս վայր ընկաւ բազկաթոռի վրայ, որ կարծես կրճքին ուժգին հրեցին: Բերանում ունեցած քաղցրաւենին զարմանալու չափ դառնացաւ: Լեզուն վայրկեանաբար ցամաքեց և դէմքին իջաւ մեռելային դոյն...

Իշխանը գլուխը կորցրած ու աչքերը լայն բաց արած—մեքենաբար արտասանեց.

Вотъ те и на!

1901, Փարիզ:



Ս. ՂԱԶԱՐԻ ԿՂԶԻՆ 1884 ԹՈՒԻՆ

Տրդատ Լիսեցին *) և ես տասը տարի շարունակ ընկերներ էինք: Մտերմացել էինք իրար հետ 1876 թուականից, երբ միաժամանակ սովորում էինք Թիֆլիզի նկարչական ուսումնարանում: Պետերբուրգ գնացինք և Ակադեմիա մտանք համարեա նոյնպէս միաժամանակ և վերջը Իտալիայի երկնքի տակ աւելի ամրացաւ մեր բարեկամութիւնը:

Ճօրենցիայում բաւականաչափ աշխատելուց յետոյ, մի երեկոյ, զուարճալի խօսակցութեան միջոցին, խօսք բացուեց վենետիկի մասին, և իսկոյն վճռեցինք տեղափոխուել այնտեղ:

Միւս օրն առաւօտեան երկաթուղով գնացքը մեզ արդէն տանում էր դէպի հրաշալի քաղաքը:

Ափսոս Տրդատ, ափսոս տաղանդ: Դեռ չծաղկած՝ թառամեց, ոչնչացաւ: Հայրը պատուիրել էր և պահանջում էր ճարտարապետ դառնալ, իսկ նա ստեղծուած էր ժանրիստ լինելու:

*) Այսպէս էր ստորագրում հանգուցեալ Տրդատ Լիսեցեանը:

Դրութիւնը անելանելի էր: Հօրը չափազանց յարգելուց հետեւում էր ճարտարապետութեան, իսկ նկարչութեան վրայ սիրահարուած լինելուց ստիպուած՝ անկարող էր հրաժարուել վերջինից: Եւ այսպէս, միաժամանակ ուսումնասիրում էր երկու իրար հակառակ մասնագիտութիւն և շօշափելի առաջադիմութիւն ցոյց տալիս:

Մեծ յոյսեր ունէի աշխոյժ երիտասարդը՝ կերոջս վրայ, բայց մեծ յոյսերը երբ ես իրազործւում: Նրան վիճակուած էր քսանուերեք տարեկան հասակում օտար հողի տակ հանգչելու:

Հասանք վենետիկ: Այս արտիստիկ, օրիգինալ քաղաքը ապշեցրեց մեզ: Եւրոպական բոլոր քաղաքները փոքրիշատէ միմեանց նման են, բայց սա մի տարօրինակ բացառութիւն է կազմում:

Առաջին օրնեք յայցելեցինք գեղարուեստական մուզէյները, ուր պատահմամբ ծանօթացանք հ. Յովսէփ Մարգարեանի հետ: Նա մեզ տարաւ Մուրադ-Ռաֆայէլեան վարժարանը և ծանօթացրեց հ. Գաբրիէլ Նահապետեանի և հ. Համազասպ Սաֆարեանի հետ: Սրանք ամենքը կովկասցիներ էին, ուրեմն հեշտութեամբ պէտք է հասկանայինք իրար: Մեր խօսակցութեան նիւթը գլխաւորապէս հ. Արշանն էր: Այդ երիտասարդ վարդապետները ոգևորուած ու

յափշտակուած պատմում էին նրա մասին իրանց գիտեցածը:

Վենետիկն ընդհանուր կերպով պարտելուց յետոյ՝ մի պայծառ յունիսեան ուռաւօտ նստեցինք գօնդօլ և դիմեցինք դէպի ս. Ղազարի կղզին, որ հեռուից նկատուում էր իր միակերպ, կարմրագոյն շինութիւններով:

Նաւավարը շատախօս էր. նա շարունակ պատմում էր հայ վարդապետների մասին հազար տեսակ բաներ, որոնցից մեծ մասը չէինք հասկանում և այս պատճառով ի սրտէ ծիծաղում էինք: Իտալացին ենթադրելով, որ իր պատմութիւնն է մեզ ծիծաղ պատճառում, կըրկնապատիկ ոգևորւում էր:

Հասանք կղզին: Հիւրընկալ վարդապետը, որի անունը մոռացել եմ, ուրախութեամբ մեզ ընդունեց: Սովորական և ընդունուած կարճ խօսակցութիւնից յետոյ, յայտնեցինք իրան մեր ցանկութիւնը: Ս. Ղազարի կղզին և Ալիշանը մեզ համար միևնոյն բանն էր, ուստի ամենից առաջ ուզում էինք հ. Ղևոնդին տեսնել:

Հիւրընկալը՝ «Իսկոյն» ասելով հեռացաւ: Մենք մնացինք միայնակ մի մաքուր սենեակի մէջ:

—Գուշակիր, ինչ տեսակ մարդ է Ալիշանը, հարցրեց Տրդատը:

—Միջահասակ, սպիտակ մօրուքով և լուրջ դէմքով, պատասխանեցի ես:

—Իսկ իմ կարծիքով նրա արտաքին տեսքը այսպէս է:—Այս ասելով իր մագերն ուղղեց, յօնքերը կիտեց, նստեց աթոռի վրայ, որ սեղանի մօտ դրուած էր և ճակատը ափի մէջ առաւ:

Նա ունէր և դերասանական ընդունակութիւն: Մեծ ճարտիկութեամբ ներկայացնում էր զանազան տիպեր:

—Ո՛հ, ասացի ես, դա խիստ է. իմ կարծիքով նա բարի է:

—Ուրեմն այսպէս...

Նա արդէն ձեռք փոխել էր, և ես պատրաստուում էի կրկին նկատողութիւն անելու, երբ ներս մտաւ արագ քայլերով մի փարաջաւոր կարճահասակ նիհար ծերունի, որ շատ նման էր մանր պաշտօն ունեցող հոգևորականի: Բարետալուց յետոյ բռնեց մեր ձեռքերից ու տարաւ դրադարանը: Ըստ երևոյթին նրա ցանկութիւնն էր մեզ զբաղեցնել մինչև հ. Ալիշանի դուրս գալը: Յոյց տալով միջանի տամնեակ ձեռագիր հայերէն գրքեր, հարկաւոր բացատրութիւններ տուաւ: Վերջը աւելացրեց, որ այս կողմից Ս. Էջմիածնի դրադարանը անհամեմատ հարուստ է:

Ժամանակն անցնում էր, իսկ հ. Ալիշանը չկար: Մեր համբերութիւնը հատաւ. չէ՞ որ շատ երիտասարդ էինք:

Տրդատը բոթելով ինձ հասկացնում էր, որ ես խօսեմ:

—Բայց մենք ուզում էինք նախ և առաջ
Ղևոնդ վարդապետին տեսնել...

Սուքս չաւարտած, ծերունին առաւ ձեռքս
ու իր ետևից քարշ տալով տարաւ մի ընդար-
ձակ սեղանի մօտ, ուր դարսած էին նոր տպա-
գրուող գրքի թերթեր ու պատկերներ:

Ընկերս, որ տաքարիւն տղայ էր, զայրացել
էր ծերունու վարմունքից ու այլևս չէր ուզում
նրան լսել:

—Սա Այրարատն է, որ այժմ տպագրւում
է, ասաց հոգևորականը.— ինչպէս էք հաւանում
նկարները:

—Հիանալի է, պատասխանեցի ես.— սա հ.
Ալիշանի աշխատութիւնն է...

—Այո, մենք ամենքս կ'աշխատենք:

—Мы пахали,— փնթփնթաց Տրդատը և հե-
ռացաւ մեր մօտից:

Վարդապետը բան չկասկածելով, առաջուայ
պէս ոգևորուած ցոյց էր տալիս զանազան բա-
ներ:

Ընկերս բոլորովին առանձնացաւ: Նա կանգ-
նել էր մօտ տաս քայլ մեզանից հեռու ու աշ-
խատում էր ձեռքով նախատել ինձ, իրան չհե-
տևելու համար:

Հոգևորականը տարաւ ինձ թանգարանը: Նա
այնտեղ նկատեց, որ Տրդատը մեզ հետ չէ:

—Ո՞ւր է ընկերդ:

Ես Տրդատի նման քաջ ու համարձակ չէի,

ես ամաչկոտ էի: Մի փոքր շփոթուեցի ու ինչ-
որ յիմար պատասխան տուի:

Այդ միջոցին Լիսիցեանը ներս վազեց թան-
գարանը, բոլորովին այլայլուած, մօտեցաւ ծե-
րունուն, առաւ նրա աջ ձեռքն ու սեղմեց իր
շրթունքներին:

—Ի՞նչ կ'ընես, տղաս, զարմացած արտա-
սանեց վարդապետն ու կարմրեց:

—Ինչո՞ւ չասացիք, ինչո՞ւ չասացիք... Նե-
րեցէք... յուզուած ձայնով խօսեց Տրդատը:

Ինձ համար էլ սլարգուեց, որ նա ինքը հ.
Ալիշանն էր:

Մեր խօսակցութիւնը աւելի կենդանութիւն
ստացաւ: Ղևոնդ վարդապետը իր բարի ու ան-
մեղ աչքերով դիմում էր մերթ ինձ, մերթ ըն-
կերիս ու իրան հետաքրքրող հարցեր սռաջար-
կում:

Ի միջի այլոց հարցրի իրան, թէ ինչո՞ւ
Հայաստան չէ գնում ճանապարհորդելու:

—Երուսաղէմ *) կերթամ, ժպտալով պա-
տասխանեց նա:

Զնայած նրա սիրալիր առաջարկութեան,
մենք չմնացինք վաճառելու և շատ դու-
րեկան տպաւորութեան տակ մեկնեցինք այն-
տեղից:

*) Վերին Երուսաղէմ:

—Ի՞նչպէս հաւանեցիր, Տրդատ, հ. Ալիշանին, հարցրի ես նստելով գօնդօլի մէջ:

—Առաջին անգամ եմ տեսնում այդ աստիճան բարի ու խոնարհ աչքեր:

—Մանկական անմեղութիւն է զրուած նրա դէմքի վրայ, աւելացրի ես:

Այն օրից յետոյ անցել է տասնհեօթը տարի: Հ. Ղևոնդ Ալիշանը այլևս չկայ: Նա գերեզման իջաւ իր մարդկային պարտքը լիովին կատարելուց յետոյ: Երջանիկ մարդ:

1902, Թիֆլիզ:



Մ Ի Հ Ա Մ Բ Ո Յ Ր

Թիֆլիզցի վանիչկա Մուրադեանը Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող էր, գեղեցիկ դէմքով ու շնորհալի կազմուածքով մի երիտասարդ: Գիտէր լաւ պարել և գեղեցիկ հագնուել: Նա պատկանում էր այժմեան ուսանողութեան մեծամասնութեան շարքին, որոնց արտաքինը ցոյց է տալիս, թէ նրանք դերձակներին ու վարսավիրներին (парик-махеръ) չարչարում են անխղճօրէն:

Մուրադեանը երրորդ լսարանը յաջողութեամբ փոխելուց յետոյ վերադարձել էր հայրենիք հանգստանալու: Նրա հարուստ ծնողները բազմաթիւ զաւակների տէր էին, ուրեմն անկասկած ֆրանսուհի դաստիարակչուհի պէտք է ունենային: Բախտի բերմամբ, այս անգամ այդ ֆրանսուհին իսկական ֆրանսուհի էր: Չէ որ Թիֆլիզի՝ անգլիուհի, գերմանուհի և ֆրանսուհի դաստիարակչուհիների մեծ մասը հրէուհիներն են կազմում:

Աւելորդ է ասել, որ mademoiselle Marie-ն մի քնքուշ արարած էր, ճաշակով հագնուող և

նուրբ ձևերով: Նա իբրև հարազատ պարիզուհի քնքշակազմ և արագաշարժ էր: Նրա խոշոր, կապուտին տուող աչքերը խիստ ներդաշնակուժ էին գունատ դէմքին ու թուխ մազերին: Խօսում էր չափազանց արագ և դուրեկան ձայնով:

Տիկին Մուրադեանը—Վանիչկայի մայրը, այդ փառասէր կինը, կրկնապատիկ ուժիկի շնորհով խլեց այդ ֆրանսուհուն իր մօտիկ ազգականներին, որոնք բերել էին նրան Փարիզից: Նրանք էլ, ի հարկէ, վրէժ առան. քառասուն ուրբով գրաւեցին ու վարձեցին Մուրադեանների խոհարարին:

Ներտասարդ ուսանողի վրայ մեծ տպաւորութիւն գործեց օրիորդ Մարին: Բայց տպաւորութիւն գործեց ոչ թէ այն պատճառով որ եւրոպայից եկած բոլոր դաստիարակչուհիները իրարից վատթար տգեղներ են և Մարին նրանց թագուհի կարող էր համարուել, այլ իբրև առհասարակ գեղեցիկ կին՝ նրա նուրբ ճաշակին կատարեալ բաւարարութիւն էր տալիս: «Կնոջ գեղեցկութիւն հասկանալն ամեն մարդու բան չէ», կրկնում էր յաճախ Վանիչկէն իր ընկերների շրջանում, երբ խօսք էր բացուում գեղեցկութեան մասին: Ընկերներն իզուր չէին անուանում նրան էքսպերտ:

Հայ ուսանողների մէջ Վանիչկայի չափ ամսական ստացող ոչ ոք չկար, բայց ամենքից շատ

պարտք էլ նա ունէր: Ի՞նչպէս անէր խեղճը, որ ծայրը ծայրին հասցնէր: Նեակի և Մարսկոյ փողոցների անկիւնում բնակարանները թանգ են, այնտեղից համալսարանը մօտիկ չէ, ուրեմն կառք պէտք է վարձել, ճաշ, հագուստ, թատրոն և այլն և այլն նոյնպէս փող արժեն: Զարմանում էր, թէ ինքը հարիւր ուրբի ծախսելով հազիւ հազ համեստ կերպով ապրում էր, հապա ի՞նչ էին անում 25—30 ուրբի ստացողները, ի՞նչ էին եօլաւում:

Ընկերները, յայտնի չէ՝ նախանձից դըրդուած, թէ հէնց այնպէս, զանազան անեկդօտներ էին պատմում Վանիչկայի կեանքից: Ի միջի այլոց հաւատացնում էին, որ մի անգամ ջիւն-որ թիւրիմացութեան պատճառով ոստիկանութիւնը խուզարկել էր նրա բնակարանը, բայց փոխանակ նշանակութիւն ունեցող բան գտնելու, զանազան սրուակներ էին հաւաքել տարել՝ որը շրթունքների պօմադայով, որը մազերն օծելու, բեղերը սրելու նիւթերով և այլն:

Պատմում էին նոյնպէս որ մի անգամ ուսանողական ժողովում երբ խօսք էր բացուել Գարիբալդիի մասին, Վանիչկէն առաջին անգամ լսելով այդ անունը, հարցրել էր՝ «ո՞վ է Գարիբալդին»: Իբրև մի անհամ անեկդօտ այն էլ էին պատմում, որ իբր թէ նա իր ազգանունից զատ հայերէն գրել չգիտէ, նոյնիսկ տառերը չի ճա-

նօթանալ երիտասարդների հետ և երբ այդ աշտոկում էր՝ խօսում էր բերանի ջուրը գնալով:

Մարին ու Սիւզանը շատ մօտ էին իրար: Թէ զբօսնում և թէ թատրոն էին յաճախում միշտ միասին: Այդ զոյգը, իբրև երկու հակառակ բնեւորներ, յայտնի էր ամբողջ քաղաքին: Ոմանք ասում էին, թէ Մարին դիտմամբ է անում այդ՝ կրկնակի գեղեցիկ երեւուլու համար, ոմանք էլ պնդում էին, թէ Սիւզանի խորամանկութիւնն է այդպէս անողը, որովհետև այլապէս «ոչ մի սատանայ նրան չի մօտենալ»:

Պառաւ օրիորդը ցանկացել էր Վանիչկայի հետ ծանօթանալ, սաստիկ դուր էր եկել նրա մշտաժպիտ աչքերը: Գիշեր-ցերեկ անհանդիստ էր անում Մարիին այդ բանի առիթով, բայց նա չէր կատարում նրա անզուսպ ցանկութիւնը: Սիւզանը վերջիվերջոյ ենթադրում էր, որ իր ընկերուհին խանդից դրդուած չի ծանօթացնում: Սխալւում էր: Վանիչկէն նախազգուշացրել էր Մարիին չծանօթացնել իրան այդ «հրէշի» հետ:

Գեղեցիկ ֆրանսուհին գրաւել էր ուսանող Մուրադեանին: Այն աստիճան յափշտակուել էր խեղճ երիտասարդը, որ քունը կորցրել էր: Ամեն մի քայլափոխում աշխատում էր հասկացնել օրիորդին, որ ոտով գլխով սիրահարուած է, սակայն բան չէր դուրս գալիս: Մարիի աչքում Վանիչկէն մի թեթևօլիկ արարած էր, որին

սիրել դժուար է: Այս հանգամանքը հասկանում էր նա, հետևապէս կրկնապատիկ բորբոքում էր և նրա ինքնասիրութիւնը տանջում: Ինչպէս չտանջուէր, երբ հաստատ համոզուած էր, որ ինքն ամբողջ քաղաքի մէջ առաջին փեսացու կարող էր համարուել, իսկ մի ինչ-որ չքաւոր դասակարգին պատկանող հասարակ վարժուհի, հազարաւոր վերստ հեռաւորութիւնից եկած մի կտոր հաց վաստակելու համար, միանգամայն անտարբեր է գէպի իրան:

Ասում են սէրը տանջանք է: Այդ սխալ է: Երբ սէրը սիրով է վարձատրւում, այն ժամանակ ոչ թէ բացակայում է տանջանք, այլ նոյնիսկ առաջ է գալիս ձանձրոյթ: Բայց երբ սէրը հանդիպում է անտարբերութեան, ահա այդ գէպքում են լինում անքուն գիշերներ, բարոյական չարչարանք:

Վանիչկէն սիրահարուած չէր, նա յափշտակուած էր, ուրեմն աւելի վատ նրա համար, որովհետև միմիայն անմիտ յափշտակութիւնն է, որ մարդուս բորբոքեցնում, խելագարեցնում է: Օրերը յաշորդում էին իրար, ժամանակն անցնում էր, իսկ երիտասարդի դրութիւնը գնալով վատանում էր: Ուտելու սովորական լաւ ախորժակը կորցրել էր և քունը խանգարուել: Նրա ժակը կորցրել էր և քունը խանգարուել: Մայրը և տան դուռը գէմքը դալկացել էր: Մայրը և տան միւս անդամները նկատում էին այդ, բայց պատճառը ոչ ոքին յայտնի չէր: Քաջ գիտէր մի-

միայն Մարին, որ սրտանց ցաւում էր այդ անախորժ հանգամանքի համար: Ուսանող Մուրադեանը, չնայած իր քսան և երեք տարեկան հասակին, առաջին անգամ էր այդպէս ուժգին գրաւուել և երկի այդ էր պատճառը, որ նրան անտանելի էր թւում իր դրութիւնը: Լինում էին վայրկեաններ, երբ ինքնասպանութեան վրայ էր մտածում, բայց ի հարկէ իսկոյն ուշքի էր գալիս, վեր էր կենում տեղից, այնպիսի շարժուածքներ և քայլեր էր անում, որ կարծես ուզում էր համոզուել, թէ ինքը ուժեղ արարած է և ոչ թոյլ, անպէտք: Կանգնում էր մեծ հայելիի առջև, խոժոռացնում էր գէմքը և զննում ինքն իրան ոտից մինչև գլուխը:

Վերջապէս մի չար միտք յղացաւ: Նա ըզգում էր, որ եթէ այս դրութեամբ վերադառնայ Պետերբուրգ, ոչ միայն իր հոգեկան տանջանքը պէտք է կրկնապատկուի, այլև ջգրուց ու բարկութիւնից պէտք է հալ ու մաշ լինի: Ուրեմն մի կերպ պէտք է գոհացումն ստանալ: Վճռեց համբուրել, լոկ մի անգամ համբուրել: Նրա կարծիքով այդ էր միակ դարմանը: Բայց ինչպէս: Ահա այս հարցն անդադար զբաղեցնում էր նրա միտքը: Համոզուած էր, որ մի համբոյրը նրան կը փրկի, կ'ազատէ հոգեմաշ դրութիւնից և ուրախ սրտով կը վերադառնայ մայրաքաղաք, ուր սեպտեմբերի մէկից ուսումը պէտք է սկսուէր:

Օգոստոսը նոր էր սկսուել, ուրեմն քսան

օրից աւելի ժամանակ ունէր այս դժուար հարցը լուծելու համար: Մի առաւօտ տեսնուեց իր մօտիկ աղգական և հասակակից Բագրատի հետ, որ յայտնի էր իր սիրահարական արկածներով, յատկապէս իր ցաւը յայտնելու և խորհրդակցելու: Բագրատը, իբրև փորձուած մարդ, առաջարկեց հեռանալ քաղաքից մի քանի օրով, գնալ թէկուզ Մանգլիս իր ջղերը կարգի բերելու, իսկ յետոյ ծառերի տակ զբօսնելու միջոցին կարող է մի հանճարեղ միտք ծագել անխուսափելի դիտաւորութիւնը իրագործելու համար: Ի միջի այլոց պատմեց իր կեանքից մի դէպք, թէ ինչ ձևով մի անգամ համբուրեց մի ջահէլ տիկնոջ. «Միասին զբօսնելու ժամանակ փողպատոս յետ արի և կրկին սկսեցի կապել: Դիտմամբ շարժարուելուց յետոյ, քթիս տակ փնթփնթացի, որ իբր թէ սովոր չեմ առանց հայելիի կապել: Տիկինը, ի հարկէ, առաջարկեց իր օգնութիւնը և կապելու միջոցին շատ յարմար եղաւ համբուրել»:

Վանիչկէն այնչափ հաւանեց այս հնարագիտութիւնը, որ ձեռքերը շփեց: Հետեւեալ օրնեւթ գնաց Մանգլիս, ուր մնաց հինգ օր: Վերջին օրը անտառի մէջ զբօսնելիս սկսեց մտածել, թէ ինչպէս անէ, որ իր նպատակին հասնէ առանց անախորժութիւնների: Բագրատի պատմածը շատ լաւ բան է, բայց երկիւղ ունէր հետեանքից, այսինքն օրիորդը կարող է զայրանալ և ղալմա-

ղալ գցել: Արդեօք աւելի լաւ չի՞ լինի անկեղծօրէն յայտնել նրան իր այս չնչին ցանկութիւնը և խնդրել թոյլտուութիւն լոկ մի համբոյրի համար: Իսկ եթէ բարկանայ, անպատուէ՞, ամաչեցնէ՞: Այդ էլ չեղաւ:

Ման գալով անցաւ անտառի ծայրը, որտեղից երևում է ոռոսաբնակ գիւղը պարտէզներով շրջապատուած և միջանի լեռնային շերտեր խիտ անտառներով ծածկուած: Այնտեղ կանգ առաւ մի ահագին մայրի ծառի տակ, որի ուղղահայեաց կարմրագոյն բունը և մշտադալար փշոտ սաղարթները ախորժելի կերպով նկարւում էին կապոյտ երկնքի վրայ և սկսեց դիտել հեռուն: Մեքենաբար նստեց, մէջքը դէմ տուեց ծառի բունին, չորացած խոտի ցօղունը ցցեց ատամների արանքը և կրկին սկսեց մտածել. «Եթէ այստեղ լինէր այս բոպէիս»... հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց և նայեց իր շուրջը: Յանկարծ նկատեց իր սպիտակ համազգեստի վրայ մի հատ մըջիւն, որ բարձրանում էր դէպի կուրծքը. կարծես ճանապարհը կորցրել էր. նա երբեմն աջ կողմն էր դիմում, երբեմն ձախ: Վանիչկէն Աստծու անունը յիշեց և վճռեց. եթէ վերջիվերջոյ աջ կողմ թեքուի՝ այո՛, եթէ ձախ՝ ոչ: Մըջիւնը մի վայրկեան յետ դարձաւ, յետոյ մի պտոյտ գործեց և արագընթաց դիմեց դէպի աջ: Երիտասարդը սրտալի շունչ քաշեց,

վերցրեց մըջիւնը և թողեց խոտերի մէջ, վերջացած համարելով գործողութիւնը:

Զարմանալի բան. ինչո՞ւ մարդ անաջող սիրոյ ժամանակ սնապաշտ է դառնում: Մուրադեանը բոլորովին հանգստացաւ, արդէն կիսով չափ նպատակին հասած համարեց իրան և ուրախ-ուրախ վերադարձաւ անտառից իր ճանապարհորդական իրերը կարգի բերելու: Բայց և այնպէս հարկաւոր էր դարձեալ մտածել, թէ ինչ հնարքով կարող է մի համբոյր քաղել Մաւրիի շրթունքից: Նա յիշեց մի յանդուգն բան. օրիորդի սենեակի բանալին տեղիցը հանել, որպէսզի նա անկարող լինի դուռը փակել, և այդպէս քնած միջոցին աննկատելի կերպով մտնել սենեակը և... Բայց ոչ, այդ անկարելի է: Հապա եթէ օրիորդը գուշակէ այդ խորամանկութիւնը և մութ սենեակում վանիչկի երեսին մի լաւ ապտակ հասցնէ: Միշտ հետեւանքի մասին պէտք է մտածել: Ամեն ինչ մոռացած, նրա մտածելու միակ առարկան այդ հարցն էր և հարկաւոր էր այդ գիշեր անպատճառ վճռել: Ուրեմն վճիռը պէտք է կայանար Մանգլիսում, իսկ իրագործուէր Թիֆլիզում: Գլուխը յոգնեցնելուց յետոյ յոյսը դրեց երազի վրայ և պառկեց քնեց: Զէ՛ որ շատ անգամ մարդիկ երազում բաներ են սովորում: Մինչև անգամ իր կեանքից յիշեց մի դէպք. երազում տեսել էր, երբ գիմնադիօնի աշակերտ էր, թէ ինչ խնդիր պէտք է

ստանար երկրաչափութիւնից միւս օրը քննութեանը:

Վանիչկէն հասաւ Թիֆլիզ: Կառապանին արձակելուց յետոյ դուռը բաց արաւ: Դռան բանալին միշտ հետն էր ունենում: Գիշերուայ ժամը մէկն էր, ամբողջ տունը քնած էր, այնպէս որ նրա գալը ոչ ոք չիմացաւ: Պատշգամբի վրայով անցնելիս նախ Մարիի սենեակի առջևից պէտք է անցնէր, յետոյ երեխաների, ծնողների, իսկ ամենից վերջը իր սենեակն էր:

Յանկարծ ապշած մնաց: Պարզ նկատեց, որ օրիորդի սենեակի դուռը այդ վայրկեանին զգուշութեամբ բացուեց: Մի այնպիսի սառսուռ անցաւ նրա մարմնի միջով, որ սկսեց դողալ: Տարօրինակ, մի անծանօթ երկիւղ պատեց նրան ու մնաց արձանացած: Այս ի՞նչ է նշանակում, երազ ի՞նչ: Ո՛չ, իրականութիւն է, շատ լաւ զգում է, որ ինքը կանգնած է Մարիի սենեակի առաջ, որ յատկապէս իրա համար բացուեց: Աւելի հաստատ համոզուելու համար կծեց իր լեզուն: Այո, սա կատարեալ իրականութիւն է: Իսկոյն յիշեց մըջիւնին և ժպտաց, ատամները իրար զարկելով:

Ուզում էր տեղից շարժուել, բայց չէր կարողանում, չէր համարձակում: Վայրկենաբար անհետացաւ նրա սրտից այն բորբոքուած սէրը, որ հալումաշ էր արել մինչև այդ օրը: Ահա կիսով

չափ բաց է նրա առջև գեղեցիկ օրիորդի սենեակի դուռը, ներսը մութ է, շուրջը տիրում է կատարեալ լռութիւն, նայող, տեսնող չկայ, սակայն նա դողում է ամբողջ մարմնով: Յայտնի չէ որտեղից մօտեցաւ մի կատու և քսուեց նրա ոտներին: Ահից քիչ մնաց ճիչ արձակէր:

Վերջապէս մեքենաբար ոտը բարձրացրեց՝ քայլ անելու դէպի սենեակը, բայց կրկին մնաց իր տեղում. անիծեալ կօշիկները ճրճուում էին: Առանց երկար մտածելու կօշիկները հանեց ու թողեց դռան մօտ, իսկ ինքը վճռեց մտնել ներս: Թէև համբոյրի ցանկութիւնը այլևս չկար, բայց հասկանում էր, որ այդ առաջ էր եկել երկիւղից: Գիտէր նոյնպէս, որ եթէ այս բաղդաւոր առիթը ձեռքից բաց թողնէ, յանցանքի չափ սխալ գործած կը լինի:

Դողն անցաւ, տեղ տալով քրտինքի, որ ձաւկաւից վազում էր ցած: Նայեց իր շուրջը՝ մի անգամ էլ համոզուելու, որ վկայ չկայ և վրձրեց մտնել սենեակը, յամենայն դէպս նախօրօք թեթեւ զարկելով մատի ծայրով դուռը: Ներսից լսեց մի թոյլ ձայն, կարծես բարձր տեղից շարժուեց: Այս մի հարց ու պատասխան էր, այն անխօս լեզուով, որ սիրահարուածները քաջ հասկանում են:

Լուսնի երկրորդ կէսը շփուում էր ամպերի հետ, որոնք մերթ սպիտակ ու նօսր, մերթ գորշ ու թանձր գոյներով յաջորդում էին իրար՝

լոյս ու ստուէր խաղացնելով երկրի վրայ: Այնպիսի լռութիւն էր տիրում ամեն տեղ, որ Վանիչկէն ուզում էր իր սրտի բաբախումը և ժամացոյցի ճկճկոցը մի կերպ լռեցնել՝ քնածներին չզարթեցնելու համար: Նա արդէն որոշեց մտնել օրիորդի սենեակը և սկսեց զգուշութեամբ քայլերը փոխել: Գիտէր մահճակալի տեղը, այնպէս որ մութը չէր խանգարիլ գտնելու, մանաւանդ որ ամարային սպիտակ վերմակը պարզ երևում էր:

Ահա արդէն կանգնած է անկողնի մօտ: Բեղերն ուղղեց դողացող մատներով՝ շրթունքներն ազատելու համար, և կամացուկ կռացաւ դէպի բարձր, որի վրայ աղօտ նշմարւում էր օրիորդի դէմքը թուխ մազերով շրջապատուած: Առաջ մի աննկատելի համբոյր դրոշմեց մազերին և իսկոյն գլուխը բարձրացրեց: «Վերջացած բան է, մտածեց նա, օրիորդը իմ համբոյրից քաշուելու չէ»: Այժմ համարձակ իր ձեռքերը բարձի աջ ու ձախ կողմը դարսեց և զարմանալի քրնքշութեամբ համբուրեց շրթունքներից: Կրկին ուզեց գլուխը բարձրացնել, բայց ո՞վ զարմանք, վերմակի տակից ազատուելով երկու փափուկ թևեր, նրա վզով փաթաթուեցին: Երկու սիրահարներ սկսեցին անթիւ համբոյրներով ծածկել միմեանց այտերը, աչքերը, վիզը...

Չանգը հնչեց: Օ՛, անիծուի. ո՞վ է եկողը: Կրկին հնչեց միքանի անգամ իրար ետևից և

գրկախառնուած սիրահարները լսեցին, թէ ինչպէս ծառան գնաց դուռը բանալու: Երիտասարդը անմիջապէս վազեց ու ծածկեց սենեակի դուռը և իսկոյն վերադարձաւ անկողնի մօտ, ահանջները սրելով:

Եկողը թեթև քայլերով ու մետաքսեայ զգեստը շխաղացնելով մօտեցաւ սենեակի դուռներին և երեք անգամ զարկեց նրան: Եւ որովհետեւ դուռը բանալիով փակուած չէր, ինքը բաց արաւ: Սիրահարը գլուխը կորցրած տարուբերուեց, մի պտոյտ գործեց ու առանց վայրկեան կորցնելու ճարպիկութեամբ մտաւ մահճակալի տակ: Այնտեղ մի ինչ-որ աման շուռ եկաւ, սակայն ստիպուած մնաց անշարժ, հազիւ տեղաւորուելով այնտեղ: Անծանօթը լուցկի վառեց ու քնքուշ ձայնով արտասանեց. Pardon, M-lle Suzanne, j'ai trop retardée*):

Բանից երևաց որ Վանիչկի բացակայութեան միջոցին օրիորդ Մարին էլ գնացել էր Բօրժօմ երեք օրով հիւր և խնդրել էր Սիւզանին առժամանակ իրան փոխարինել:

*) Ներողութիւն, օրիորդ Սիւզան, ես շատ ուշացայ:

1903, Մանգլիս:



ՄԻ ՔԱՆԻ ՕՐ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ

Ա.

Ես նոյնպէս, իբրև բուն ասիացի, օտար երկիրներ պտըտելուց յետոյ, վերջապէս հարկաւոր համարեցի գնալ ահսնել նաև մեր երկրի մի անկիւնը, Ղարաբաղի հռչակաւոր լեռնային բնութիւնը, որի գովասանքը շատ էի լսել նրա հարազատ գաւակներից: Զարմանալի մարդիկ են Ղարաբաղցիք, բոլորովին նման չեն ուրիշ գաւառացի հայերի: Իմ կարծիքով, նրանց տիպը նկարագրելու համար պէտք է գործածել լոկ երկու բառ՝ հոգուով բանաստեղծ, արտաքուստ կոպիտ: Շատ անգամ մտածել էի, որ այս տարօրինակ ժողովուրդը, որի կէսը երաժիշտ է, պէտք է ունենայ և տարօրինակ հայրենիք:

Ի հարկէ, նախ և առաջ տեսայ մայրաքաղաքը՝ Շուշին: Լաւ դիտելու համար ընտրեցի գլխաւոր բարձրաւանդակը, ուր գտնուում է գերեզմանատունը: Մեռելների այս խաղաղ աշխարհը կուշ է եկել մի հսկայական ժայռի տակ, որ բարձրից կախուած՝ երկիւղ է տարածում

իր շուրջը: Գերեզման փորող ծերունին, քլունդը մի կողմ գնելով, պատմեց ինձ, որ մի քանի տարի առաջ այդ ժայռերից մի ահագին կտոր վայր ընկաւ և իր հետ գլորեց ձորը շատ գերեզմանաքարեր: Այստեղ զգացի առաջին անգամ բնութեան կոպտութիւնը:

—Ո՞ւմ համար ես փորում փոսը, հարցրի ես Համլէտի նման:

—Մի երիտասարդի համար, որ զինուորութիւնից հիւանդ վերադարձաւ ու մեռաւ:

—Մեղքդ չի՞ գալիս, ծերուկ, որ ջահէլի համար գերեզման ես փորում:

—Հը՛մ,—եղաւ պատասխանը: Թիով մի փոքր հող հանելուց յետոյ քրտինքը սրբեց ու մէջքն ուղղեց:—Ոչ թէ մեղք է, այլ վարձք է... մեղք այն ժամանակ կը լինէր, եթէ մնար երկրի երեսին ու թռչունների կերակուր դառնար:

—Սովորաբար քանի արշին խորութեամբ է փորւում գերեզմանը:

—Տղամարդու համար մինչև գօտին, իսկ կնոջ համար մինչև ծծերը... է է... մեռած մարդու համար գերեզման փորել մեղք է. ոչ թէ մեղք, այլ վարձք է:

Քլունդը նորից վերցրեց ու պատրաստուեց շարունակելու գործը, երբ մի մարդ, որ քիչ հեռու պառկած էր մահարձանից տարածուած ստուերի մէջ, խօսեց.

—Պօղոսից լսել եմ որ թէ տղամարդու և

Թէ կնոջ համար երկու արշին խորութեամբ պէտք է փորուի:

—Հը՛մ... Աստուած հոգին լուսաւորէ, բայց նա ի՞նչ գերեզման փորող էր, նա փինաչի էր, փինաչի... Մեղք չէ, այլ վարձք է:

—Քանի տարի է ինչ այս գործով ես պարապում, հարցրի ես:

—Վաղուց է... Ես ժամկոչ էլ եմ... Ո՛չ, աղա, մեղք չէ, վարձք է:

Բ

Այդ բարձրաւանդակից սկսեցի դիտել Թէ քաղաքը և Թէ շրջակայքը, որ ներկայացնում է ընդարձակ լեռնային տարածութիւն: Շուշին ինձ յիշեցրեց ծննդավայրս—Սղնախ, ուր անց եմ կացրել մանկութիւնս: Սիրում եմ այդ գեղազրական անկիւնը, բայց ի՞նչ օգուտ. նա՛մարդ սիրահարի նման հեռացել եմ ընդմիշտ: Այս երկու քաղաքները իրանց դիրքով, նեղ ու զառիվայր փողոցներով, անշուք աներով, իրանց փոքրիկ պարտէզներով և վերջապէս անտանների սալայատակներով ու բազմաթիւ էշերով ապշելու չափ նման են իրար:

Հանգստարանից իջնելիս մի աղբիւրի մօտով անցայ, ուր մի քանի թուրք կանայք ու երեխաներ իրանց աւանակների հետ հետաքրքրական խոսմբ էին կազմել: Այդտեղ կանգ ա-

ռայ մի ըռպէ ու հետաքրքրուեցի իմանալ, Թէ ի՞նչ աղբիւր է դա: Մի բաւական լաւ հագնուած թուրք, որ պատահմամբ բարձրանում էր ձիով, բացատրեց ինձ, որ դա Թամիրեանի աղբիւրն է: Իսկոյն յիշեցի, որ այդ անունով երիտասարդին անցեալ տարի սպանեցին:

—Սպանուածի ի՞նչ...

—Հէնց ինքը սպանուածն է բերել այս աղբիւրը, շտապով պատասխանեց թուրքը, որի հետ հետևեալ օրը ծանօթացայ և իմացայ, որ նրա անունը Սուլէյման-խան է:

—Ինչո՞ւ սպանեցին, յայտ...

—Յայտնի է, ընդհատեց խօսքս,—որովհետեւ աղբիւրը բերեց:

Այս ասելով գլխարկը շարժեց ու մտրակելով ձիուն սլացաւ:

Միւս օրը ճանապարհուեցի դէպի Գօրիս: Զանգեզուրի գաւառը հետաքրքրում էր ինձ. յոյս ունէի որ և է նոր բան տեսնելու, թարմ նիւթ գտնելու մասնագիտութեանս վերաբերեալ: Նոյն սարերն ու ձորերը, նոյն ժայռերն ու փրփրադէզ գետակները, նոյն թփերն ու անտառները, որ շատ անգամ տեսել էի մեր հրաշալի կովկասի միւս կողմերում, օրինակի համար՝ Գուգարաց աշխարհում:

Գօրիսում իջայ հիւրանոց փոքր ինչ հան-

գըստանալու, որպէսզի միւս առաւօտ կանուխ շարունակեմ ճանապարհս:

Ես ծառայ ուղարկեցի հին ծանօթիս գըտնելու, իսկ հիւրանոցի սպասաւորին յանձնեցի կօշիկներս սրբելու: Անիրաւը տարաւ ու տարաւ: Ուրիշ բան չունէի հագնելու, ուստի ստիպուած ժահճակալիս վրայ մնացի ծալապատակ նստած: Շատ բղաւեցի, շատ չարչարեցի էլեքտրական հնչակը, սակայն անօգուտ: Կօշիկներին համար այնքան չէի նեղանալ, եթէ ծառաւ չլինէի:

Վերջապէս վերադարձաւ ծառան ու ազատեց ինձ նեղ գրութիւնիցս: Նա ու հիւրանոցի սպասաւորը իրար հայհոյելով միասին ներս բերին կօշիկներս:

Տրամադրուած էի սարսափելի կերպով բարկանալու այդ աստիճան անուշադրութեան համար:

—Այ տղայ—այսպէս սկսեցի:

—Հա՛ ջան, — եղաւ պատասխանը: Բարկանալու արամազրութիւնս բոլորովին ոչնչացրեց փուռը, որի շիւ աչքերով շեշտակի նայում էր երեսին:

—Ի՞նչ ես հրամայում, աղա:

—Ոչինչ, սամովար պատրաստիր:

—Աչքիս վրայ:

Փոթորիկը սրանով վերջացաւ:

Հարկաւոր է մի փոքրիկ բան պատմել ու յետոյ շարունակել խօսքս:

Այն օրից, որ ինքս ինձ յիշում եմ, մօտս գտնուում է մի մարդ: Ո՛չ նա է ինձանից հեռանում, ո՛չ ես եմ նրան արձակում, որովհետեւ մենք չենք կարող այդպիսի բան անել: Նա ինձ համար երբեմն ծառայ է, երբեմն թիկնապահ, երբեմն տան պահապան, իսկ միշտ ճանապարհակիցս: Ես նրան հաւատում եմ ամեն բան, տունս, տեղս, ունեցած-չունեցածս, բայց չեմ հաւատում «խուրդա» փող: Նա այդ բանի թըշնամի է, իսկոյն տանում է գինեւոտն: Վաղուց նրա անունը դրել եմ Սանխօ-Պանչօ:

Ի հարկէ այս անգամ էլ Սանխօն հետս էր: Խորհրդակցել էինք նրա հետ ու որոշել միւս օրը կանուխ ձի հեծնել ու շարունակել ճանապարհը դէպի Ղափան՝ յատկապէս այցելելու Դայմադաղու գիւղը, որի շրջակայքը, ինչպէս լսել էի, շատ գեղազրական է:

Հետեւեալ առաւօտը հիւրանոցի շիւ ծառան մեզ համար վարձել էր մի թամբած ձի և մի փալանած ջորի: Սաքուլը (այսպէս է ծառայիս անունը) յօնքերը կիտած՝ ստիպուած էր ջորի նստել, բայց նստելուց առաջ, առանց խօսք ասելու, մի լաւ ապտակ հասցրեց ջորի վարձողին:

Լեռներով շրջապատուած մի տափարակի վրայ տարածուած Գօրիս գիւղաքաղաքից դուրս եկանք մի թուրք ուղեցոյցի առաջնորդութեամբ: Ինձ հետևում էր Սաքուլը փնթփնթալով ու յիշողներ տալով մերթ ջորիին, մերթ նրա տի-

րոջը: Գիւղի դատարկաշրջիկները կանգնել էին ու նայում մեզ, որոնց համար մենք երևի նորութիւն էինք: Երբ բոլորովին հեռացանք գիւղից և դուրս եկանք քարքարոտ ճանապարհի վրայ, որի մի կողմը ժայռեր էին, իսկ միւս կողմը ծառերով լի ձորեր, և երբ թուրքը թողեց մեզ ու վերադարձաւ, սկսեցի զննել ձիւ: Դա գեղջուկի սովորական լղար ձի էր, ոսկորները դուրս ցցուած ու կաշին տրորուած: Յետոյ աչքերս դարձրի յետ ու տեսայ մի տեսարան, որ միւս կողմից ժամանակ և՛ տխուր էր, և՛ ծիծաղաշարժ: Խեղճ Սաքուլը ոտները լայն տարածել էր փալանի վրայ, թողել էր սանձը ու ձեռքերի վրայ յենուել կռացել էր:

«Ահա իսկ և իսկ Սանխո-Պանչո», մտածեցի ես ու բարձրաձայն ծիծաղեցի:

—Այստեղ ծիծաղելու բան չկայ,—սառն կերպով արտասանեց Սաքուլը:

Արեգակը աստիճանաբար այրում էր երկիրը: Զեփուռի նշան չկար, երկինքը թափանցիկ կապուտակ էր, որի վրայով չէր սահում ամպի ոչ մի կտոր: Այլ կողմի ապառաժները փոքր առ փոքր բարձրանում էին, իսկ ձախ կողմի ձորը լի բուսականութեամբ և սպիտակին տուող փրփրադէզ գետակով խորանում էր: Այս ու այն տեղ ծառաստանների միջից դուրս էին ցցուել սրածայր ժայռեր, որոնք կարծես արհեստական րկեպով տաշուած լինէին: Կեռասի բազմաթիւ

ծառերը, որոնց միմիայն ծայրերի վրայ մնացել էին կարմիր պտուղներ, կողոպտուած մարդկանց տպաւորութիւն էին անուամբ: Մի պարտէզի պարսպի ետևից դուրս վազեց առանց վարտիկի մի երեխայ, նայեց երեսիս, յօնքերը կիտեց ու իր կարմիր շապկի փէշերով աչքերը ծածկեց, մերկացնելով փքուած փորը: Մի սաղաւթախիտ ծառի տակին, որ համարեա ամբողջ ճանապարհն էր բռնել, կանգ առանք մի բոպէ, փոքր ինչ հովանալու համար: Բարձր ձիւղերի միջից մի անհանգիստ կաշաղակ շապով թռաւ, չմոռանալով սպիտակ բիծ դրոշմել սև գլխարկիս վրայ: Մեր մօտով անցան միքանի գիւղացի՝ չափազանց բեռնաւորուած ջորիներով: Համեստութեամբ բարեկուց յետոյ՝ իրար հետ քշփչացին ու որոշեցին, որ մեր ձին ու ջորին փողորատչի Յարութիւնին են պատկանում:

Տհաճութեամբ թողեցինք ծառը և շարունակեցինք ճանապարհը: Գնում էինք վստահ ու աներկիւղ, որովհետև անկարելի էր մոլորուել, բայց երբ հասանք սարի գագաթին, ուր ճանապարհը երկու մասի էր բաժանուում, ընկանք տարակուսանքի մէջ:

Անցորդն անպակաս էր, ուրեմն կարելի էր հարցնել, բայց դժբաղդաբար Դայմադաղուի մասին կարծես տեղեկութիւն չունէին: Վերջապէս մի կարճահասակ գիւղացի օգնութեան հասաւ:

—Քեասպարի շինած ուսումնարանն ես հրցընում։

—Այո։

—Հարհէնց ասա, էլի։ Այս ասելով մանրա-
կրկիտ կերպով բացատրեց ճանապարհը, որից
սակայն բան չհասկացայ։ Այսքան միայն իմա-
ցայ, որ աջ կողմ պէտք է ծռէինք։

Մեզ շրջապատում էին լեռնային տեսա-
րաններ, որոնք անընդհատ փոփոխւում էին։
Սարեր ու ձորեր, ընդհանրապէս իրար նման,
լեռնադաշտեր և վարելահողեր միմեանց յաջոր-
դելով մէկը միւսի ետեից երևան էին գալիս։
Շուտով մտանք մի մեծ անտառ, ուր մեզ հա-
սաւ մի ձիաւոր, որ, ինչպէս վերջը իմացայ,
գիւղի վաճառական էր և գնում էր պարտքեր
հաւաքելու։ Նա մեզ առաջարկեց հանգիստ առ-
նել փոքրիկ առուակի մօտ և յետոյ միասին շա-
րունակել ճանապարհը։ Թունդ արեւից յետոյ,
ծառերի տակին մրսելու չափ հովացայ։ Այդ
մարդը շատախօս էր և հետաքրքիր՝ ուզում էր
միանգամից ամեն բան իմանալ։ Կարծես բաւա-
րարութիւն էի տալիս նրա հարցերին։ Ի միջի
այլոց հարցրեց.

—Լոնդոն շհարը մեծ ա՞ն։

—Այո, շատ մեծ է։

—Ի՞նչքան մեծ կը լինի։

—Թիֆլիզ տեսե՞լ ես։

—Թիֆլիզ չեմ տեսել, բայց միևնոյն է...

Ղալա տեսել եմ... Շուշի, էլի։

—Երեք հարիւր անգամ Շուշուց մեծ կը
լինի։

—Երեք հարիւր անգամ, անտարբեր կեր-
պով արտասանեց նա ու խօսակցութիւնը փո-
խեց, միքանի անգամ փորձ անելով իմանալ ով
լինելու։

Նստեցինք ձի ու շարունակեցինք ճանա-
պարհը։ Անտառը աստիճանաբար խտանում ու
մեծանում էր։ Վիթխարի ծառերը անագին բու-
ներով բարձրացել էին և կամար կազմել, ծած-
կելով երկնքի կապուտակը։ Սիրտս ճվլուկեց։ Ինձ
թուաց թէ արդէն երեկոյ է, որին շուտով կը
յաջորդէ գիշերը։ Մի վայրկեան երևակայեցի
մութ գիշեր այս վայրենի տեղում ու սարսա-
փեցի։

Վաճառականը վախկոտ էր եղել։ Նա տխուր
ձայնով յայտնեց, որ ղաչաղներ կան այս ան-
տառի մէջ։ Աշխատում էր, որքան հնարաւոր է,
ցածր ձայնով խօսել և ընթացքն արագացնել։
Սաքուլը իր ջորիով չէր կարողանում մեզ հե-
տևել, ուստի հայհոյանք էր, որ ուղարկում էր՝
ում հարկն էր։ Երկու ժամաչափ ընթանում էինք
արագաքայլ՝ աւելի և աւելի ընկղմուելով ան-
թափանցելի անտառի մէջ։ Վերջապէս հեռուն,
ուր ճանապարհը ծուռում էր, նշմարուեց փայ-
լուն մի շերտ։ Նա մի ազատ շունչ քաշեցի։ Կար-
ծեմ վաճառականը նոյնպէս շատ լաւ զգաց իրան։
Նրա լեզուն նորից բացուեց և ձայնը խորխտա-

ցաւ: Երբ անտառից դուրս եկանք և երբ մենք իրարից պէտք է բաժանուէինք, նա իր մտրակի կոթով ցոյց տուեց մեր գնալու ճանապարհը: Միմեանց բարի ճանապարհ մաղթելուց յետոյ, նա իր ձիուն մտրակեց, յետոյ դարձաւ զէպի մեզ ու հեգնօրէն արտասանեց.

— Էյ, սուտա, Լոնդոն շհարը քանի անգամ մեծ կը լինի Ղալից... հա՛ հա՛ հա՛...

Իսկոյն հասկացայ, որ այդ վաճառականի հարցին՝ իմ ով լինելուս մասին, Սաքուլը ըստ իր հին սովորութեան պատասխանել էր «նաղըբար»:

Գ.

Մի թուրքաբնակ փոքրիկ գիւղում ցոյց տուեցին Դալմազադուի ճանապարհը. բայց ի՞նչ, Աստուած ճանապարհ համարէ: Քարեր ու փոսեր, զառիվայր ու փշոտ թփեր: Գնում ենք ետևներիցս քարշ տալով խեղճ անասուններին, որոնք տհաճութեամբ փոխում են քայլերնին: Թէ՛ քանի տեղ գլորուեցինք ու ջարդուեցինք, այդ մասին չարժէ խօսել: այսքանը միայն կ'ասեմ, որ մեծ համբերութիւն ունեցող բազմափորձ Սաքուլս մի աւելորդ անգամ էլ իր ջորիի հետ միասին տապալուելուց յետոյ հարցրեց.

— Ո՞վ խորհուրդ տուեց քեզ այս անտէր կողմը ճանապարհորդելու:

Ես անուշը տուի:

— Անաստուած մարդ... Հազար մանէթ, հազար մանէթ, ո՛չ աւել, ո՛չ պակաս:

— Ի՞նչ ես վնթփնթում, տօ, հարցրի ես:

— Ոչինչ, ասում եմ անաստուած մարդ:

Հազար մանէթ խօսք արտասանելով ուզում էր ասել, որ եթէ միւս անգամ կրկին կը համաձայնուի այս կողմերը գալու, այն պայմանով միայն, եթէ կանխիկ կը վճարեն իրան հազար մանէթ:

Հասանք մի ձոր, ուր կանաչազարդ ափերի միջով, քարքարոտ յատակի վրայով վազում էր մի փոքրիկ գետակ: Շաւիղներ շատ կային և մենք չգիտէինք թէ ո՞ր կողմը պէտք է գնալ: Առաջներս բարձրանում էին անտառապատ լեռներ, որոնք մեզ բաժանում էին Դալմազադուից: Այս բանը մենք գիտէինք, սակայն դա քիչ էր: Արևը թեքուել էր զէպի հորիզոնը և սպառնում էր շուտով ծածկուել սարերի ետև: Բոպէն չափազանց տխուր էր:

Սաքուլը հեծաւ ջորիի, շտապով անցաւ գետակի միւս ափը և առանց յետ նայելու արտասանեց.

— Մայրս նրա համար խօ չի մեծացրել ինձ, որ Ղարաբազում գայլերն ուտեն:

Այս անգամ ստիպուած էի հետևելու նրան: Շաւիղներից մէկն ընտրեց նա և մենք սկսեցինք բարձրանալ խիտ անտառներով պատած լեռան

վրայ: Տաղտկալի ըոպէսներ իրար յաջորդեցին՝ ճնշելով մեր սրտերը: Շուրջը տիրում էր լուսթիւն: Արևի ոչ մի ճառագայթ չէր կարողանում թափանցել անտառի մէջ, ուստի տարածուած էր աղջամուղջ: Մենք մտրակում էինք խեղճ անասուններին՝ շուտով դուրս գալու դիտաւորութեամբ այս թախծալից ծառաստանից: Վզներս երկարացրած աշխատում էինք նրանցից առաջ անցնել, բայց նրանք քայլում էին բոլորովին անվրդով: Յանկարծ մեր դիմացի կողմից սրնթեաց գալիս են երկու թուրք ձիաւորներ: Երբ մօտեցան մեզ, կանգ առան և առաջարկեցին իրանց ծառայութիւնը: Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի և բաժանուեցինք իրարից: Դիտմամբ չհարցրի ճանապարհը, այնպէս ձեռքի, իբր թէ այդպիսի բանի կարօտութիւն չունինք:

Ո՛րչափ փափագում էի լուսով հասնել գիւղը:

— Լաւ բան է գէնք ունենալը, ասաց Սաբուլը:

Ես նրան բացատրեցի, որ դա աւելորդ է, որովհետեւ ոչ մի դէպքում ընդունակ չեմ մարդ սպանելու:

«Իսկ եթէ մութը կոխի և մենք ստիպուած լինինք գիշերելու այս վայրենի անտառի մէջ», մտածեցի ես, բայց բան չասացի Սաբուլին:

Շարունակ բարձրանում էինք այն սարի վրայ, որ մի ժամ առաջ հեռուից տեսնելու միջոցին ձիւլ թամբի նմանեցրինք: Տխուր մտածմունքի

մէջ էի, երբ սարից մի քար գլորուեց և կանգ առաւ մեր առջև մի փոսի մէջ: Դժուար չէր գուշակել մարդու գոյութիւնն այդտեղ: Աչքերս լայն բաց արած նայում էի վայր ընկնող քարի կողմը և մարդ էի որոնում: Ուղղահայեաց ժայռի գագաթին կանգնած էր մի պառաւ այծ: Սառանան գիտէ թէ ինչպէս էր նա բարձրացել այնտեղ: Մի ըոպէից յետոյ աչքիս ընկաւ և մի պառաւ մարդ մորթէ ահագին գլխարկով ու սպիտակ մօրուքով: Լաւ գննելուց յետոյ համոզուեցի, որ հայ է, որովհետեւ գէնք չունէր:

— Ո՛ւր է գնում այս ճանապարհը, հարցրի ես:

— Դուք ի՞նչ մարդիկ էք, որ հարցնում էք ճանապարհը, արտասանեց այնպիսի ձևով, որ կարծես ուզում էր ցոյց տալ իրան քաջ մարդ և այդ լեռների տէր լինելը:

— Ո՛րտեղ է Գասպարի շինած ուսումնարանը:

— Դուք ո՞վ էք, որ հարցնում էք Գասպարի շինած ուսումնարանը:

Ծերունին ինձ դուարձացրեց: Կանգ առայ մի վայրկեան և սկսեցի հետը խօսել: Նրա կանգնելու ձևը, ձեռքերի շարժումը, խօսելու եղանակը յիշեցնում էին ունևոր թուրք բէգին, բայց նրան պատկանում էր ընդամենը մի այծ:

— Գնում եմ նրանց տունը հիւր. ասա, ա՛յս է ճանապարհը:

— Դէ որ եղպէս է, գնացէք դրուստ, ճանապարհը լաւ ա, վախենալու բան չկայ...

Գասպարին լաւ ճանաչում եմ... Սարի գլուխը որ կհասնէք, ձախ կողմը չգնաք, աջ կողմը գնացէք... Մանկութիւնից ճանաչում եմ... Անցեալ տարի մի լաւ ուլաղ բերեց...

Խաւարը կամաց-կամաց աւելանում էր, թաւշի տեսք տալով թարմ բուսականութեան: «Ինչ լաւ կը լինէր, եթէ անտառները և կիրճերի մէջ էլ այնպէս ուշ մթնէր, ինչպէս այդ լիւնում է դաշտերում», անցաւ մտքովս:

Սաքուլը պատրաստուում էր ծերուկին հայհոյելու, բայց ես զսպեցի նրան: Զորին իր փաւանով սաստիկ շարժարեւ էր նրան, այն աստիճան, որ երբ իջնում էր, անդամալոյծի էր նման՝ ոչ կարողանում էր ման գալ, ոչ կրկին բարձրանալ նստել, մանաւանդ որ ասպանդակներ չունէր:

Անասուններին ծեծելու հակառակ եմ, բայց այս անգամ ձիուս սկսեցի մարակել, որպէսզի անտառից շուտով դուրս գայինք: Սաքուլը ոտով էր հեռւում իր ջորիին՝ մերթ ճիպոտով հարուածելով, մերթ երկու ձեռքով բռնելով: Ամեն կողմից անմեղ անասունը անտարբեր էր մնում, կարծես իրան չէր վերաբերում:

Երկնքի մէջ դեռ նշմարւում էր լուսաւոր կիսաշրջան, ուր սարերի քամակին արեւ մի ժամ առաջ ծածկուել էր: Հողմը ժամանակ-առժամ մանակ վշտալով անցնում գնում էր, մի-մի դեղին տերեւ խաղացնելով օդի մէջ:

—Ծառերը փոքրանում են, նկատեց Սաքուլը,— անտառը վերջանալու մօտ է:

Նա իբրեւ հին որսորդ, բնութեան միջանկ կանոններ լաւ գիտէր:

—Ախ, զրտեղ ես, հրացանս, հառաչեց նա... Հաչու, տիրաթաղ, ընթրիքի խօ չես հրաւիրուած այստեղ, որ կանգնում ես:

Վերջապէս հասանք սարի գագաթին, ուր բոլորովին վերջացաւ անտառը:

Դ

Մեր առջև տարածուած էր կրկին լեռնային բնութիւն: Վիթխարի ժայռերը տարբեր ձևի գագաթներով ու մռայլ տեսքով նկարւում էին երկնքի վրայ: Ստորոտները ծածկուել էին խումբ-խումբ անտառներով, վարելահողերով, գիւղերով, որտեղ այս ու այն ձորակում նշմարւում էր կապոյտ ծուխ: Զորի մէջ մի շքեղ անկիւնում նկատուում էր անսովոր շինութիւն, մոյգ կարմիր կտուրով:

—Այդ ի՞նչ ահագին բան է, հարցրեց Սաքուլը:

—Հէնց այնտեղ ենք գնալու, պատասխանեցի ես:

Տարակոյս չկար, որ այդ էր Գասպարի շինած ուսումնարանը:

Անտառից դուրս գալուն պէս ազատ շունչ

քաշեցի: Երևի բանտից ազատուելու միջոցին մարդ նոյն բանն է զգում: Ժայռոտ ճանապարհը, անտանելի պտոյտներով իջնում էր գլխիվայր:

Ես նոյնպէս ստիպուած էի ձիուցս իջնել. անկարելի էր նստած մնալ: Գնում էի ոտներս ջարդելով և ետեիցս քարշ տալիս ձիուս, որ եթէ վարժուած չլինէր, անպատճառ պէտք է գլորուէր դէպի անդունդները:

Երկինքը բաւականաչափ խաւարեց: Փոքրիկ գիւղը, որ հեռու չէր մեզանից, հազիւ հազ էր որոշուում: Այնտեղից արդէն լսուում էր գամփռի հաչոց և ծծկեր երեխայի լաց: Այս բոլորը փարատում էր սրտիս վրայ ծածկուած ծանր տպաւորութիւնը: Մենք գնում էինք մարդկանց մօտ:

Գիւղացի Յարութիւնի տանը լաւ ընդունելութիւն գտայ: Կարծես հին ծանօթ և ցանկալի հիւր լինէի նրանց համար:

Դաշտի աշխատանքից նոր վերադարձած աղամարդիկ՝ գլուխները գոյնգոյն թաշկինակներով կապած, շրջապատեցին ինձ ու սիրալիր կերպով հարցուփորձ արին առողջութեանս մասին: Սկսեցի խօսել, պատմել հազար տեսակ բաներ: Լսում էին մեծ հետաքրքրութեամբ և երբեմն-երբեմն սրամիտ հարցեր առաջարկում: Ի միջի այլոց նրանք ինձանից իմացան, թէ օրական քանի մարդ է մեռնում ամբողջ երկրագնդի վրայ:

Այս բարի մարդիկ մեզ լաւ կերակրելուց յետոյ առաջնորդեցին ինձ դէպի մաքուր սենեակ, ուր հանգիստ պէտք է տայի յոգնած մարմնիս: Բոլորից ջանել մի գիւղացի, որ խօսակցութեան ժամանակ միմիայն լուռ լսում էր, ինձ բարի գիշեր մաղթելու միջոցին ներողութիւն խնդրելով հարցրեց՝ թէ հոգեհան Գաբրիէլ հրեշտակապետը որ մի հատ է, ի՞նչպէս է հասնում ամեն տեղ...

Դայմադաղու գիւղի գեղեցիկ շրջակայքը դիտելուց յետոյ այցելեցի ուսումնարանը, որ մի ընդարձակ ու լուսաւոր շինութիւն է: Յետոյ հիւրընկալներէս մնաս բարով ասելով ճանապարհորդեցինք դէպի Տաթևի վանքը:

Լղար ձիւ կրկին սկսեց ծոյլ-ծոյլ քայլել և կրկին Սանխօ-Պանչօս իր ջորիի վրայ ոտները լայն տարածած հետևում էր ինձ: Սկզբում ճանապարհը տանելի էր, բայց երբ հասանք լեռների զագաթներին, ուր հսկայական ժայռերը, ահռելի անդունդներն ու կուսական անտառները խառնուում էին իրար, արդէն նախընթաց օրւայ տեսածներս բոլորովին մոռացայ: Պատահում էր այնպիսի տեղեր, ուր ժայռոտ շաւիղն այնպէս էր խցուած ապառաժների ու անդունդների մէջ, որ ձիւ մի հրաշքով կարողանում էր քայլերը փոխել: Եթէ պատահմամբ դիմացի կողմից որևէ ձիաւորի հանդիպէի՝ մեզանից մէկը անպատճառ պէտք է անդունդն ընկնէր: Այդպիսի դէպքե-

րում նախազգուշացնում էի Սաքուլին և նա իշ-
նում էր շորիկից, հակառակ պարագայում կո-
րուստի պէտք է մասնակցէր: Նիհար ձիւ իր նի-
հար բեռի հետ մի կերպ ժայռերին քսուելով
անցնում գնում էր, բայց հաստ փալանով շորիկ
համար, որի բեռը աւելի հաստացնում էր իրան՝
շաւիղը, խիստ նեղ էր:

Դարձեալ մեր առջև բացուեց երկու ճա-
նապարհ և մենք կանգ առանք: Ո՞վ գիտէ նրան-
ցից ո՞րն է Տաթևինը: Մեր բաղդից երևացին
երկու շորիկ, որոնց հետևում էին երկու գեղջուկ:
Նրանք մեզ անչափ ուրախացրին: Նրանք նոյն-
պէս գնում էին Տաթևի կողմը: Մոռացել եմ
նրանց գիւղի անունը, վանքից հեռու չէ: Այդ
գեղջուկներից մէկը կենսուրախ ու խօսել սիրող
մարդ էր: Նա ինձ համարեա իր ամբողջ կեն-
սագրութիւնը պատմեց: Նրա անունը Միմէօն
Ջհանգիրեան էր: Ունէր երկու եղբայր Բագու,
որոնք լաւ տղերք են և միշտ փող են ղրկում
իրան. ուրախութեամբ լսում էի իրան, որովհե-
տե ձայնը անկեղծ էր և խօսքը շիտակ: Ո՞րքան
նա խնդրեց ինձ, աղաչեց, համոզեց, որպէսզի
հիւր գնամ իրան. երգուեց, որ ինձ համար ոչ
մի ծախս չէ անելու, որ ամեն բան տանը ունի՝
հաւ, ձու, իւղ, պանիր: Յաւեցի, որ անկարող
եմ կատարել իրա այդ ցանկութիւնը:

Նա ինձ շատ բաներ պատմեց և շատ բան
էլ իմացաւ ինձանից: Այսպէս խօսելով մօտե-

ցանք Տաթևին: Նրա ընկերը, որ շարունակ լուռ
էր, յանկարծ խօսեց.

— Թիֆլիզում երկու անգամ եղել եմ, Խօ-
կը ճանաչես, աղա, դուքար Ստեփանին, կա-
մուրջի կշտին:

Սիրտը շահելու համար դրական պատաս-
խան տուի:

— Դա իմ կնքահայրն է, ինքնաբաւականու-
թեամբ արտասանեց նա և ոտի ուժգին հարուա-
ծով քար զլորեց անդունդը:

Տաթևի վանքը շրջապատուած պարսպով ա-
հագին ժայռի գլխին բաղմած դիտում էր հե-
ռուն: Հռչակաւոր շարժուող սիւնը պարզ երե-
ւում էր և ես իսկոյն ճանաչեցի, որովհետե տե-
սել էի նկարների մէջ: Այլևս երկիւղ չկար
ճանապարհը խառնելու և մենք միմեանց մաղ-
թելով ամեն տեսակ բարիք՝ բաժանուեցինք:

Միքանի տասնեակ քայլ հեռանալուց յե-
տոյ կրկին լսեցի գեղջուկի սրտալի ձայնը. «Ինչ
լաւ կը լինէր, եթէ գայիք մեզ մօտ»:

Շուքը և քրտինքը նեղում էր մեզ և մենք
փափագում էինք հանգիստ առնել սենեակի մէջ:

Վանքում մարդ չկար: Միաբանները քար-
տուղարի հետ միասին կալ էին գնացել: Յա-
ջորդը բացակայ էր: Անշնորք ծառան, որ ծա-
ռայել չգիտէր, տուեց մեզ մի սենեակ: Բայց
մը վանքում կայ շնորհալի ծառայ:

Շարժուող սիւնը ինձ հիասթափեցրեց: Հնար

չկար տեսնելու շարժուելու ձևը: Այն պատըշ-
գամբը, որտեղից մարդիկ ձեռքով հասնում էին
սիւնի կատարին, այլևս չկար: Ինչպէս տե-
ղեկացայ. ոչնչացրել էին, որպէսզի սիւնին վնաս
չհասնէր յաճախակի շարժուելուց:

Ինչո՞ք է արդեօք այդ, եթէ հեռու տե-
ղից եկած այցելուներ ստիպուած պէտք է լի-
նին լոկ դիտելով բաւականանալ. չէ՞ որ ճարտա-
րապետական սչ մի արժանիք չունի արտաքինի
կողմից: Խոստովանում եմ, ես գնացել էի այդ-
տեղ գլխաւորապէս պատմական սիւնը տեսնե-
լու և համոզուելու, որ իսկապէս շարժուում է
այդ վիթխարի զանգուածը: Արդեօք դա չէ՞ նշա-
նակում «վառած մոմը թաքախի տակ թաղցնել»:

Բարեկութիւնս եկաւ և որովհետեւ դիմացս
միմիայն ծառան էր, անտեղի հայհոյանքները
ներս գլխին թափեցի:

Այն ապուշն էլ այնպէս ընդունեց, կարծես
մեղաւորը ինքը լինէր:

Վրայ հասաւ և քարտուղարը: Նրա հետ էլ
սկսեցի կոպիտ-կոպիտ խօսել: Քաղաքավարու-
թիւնը բոլորովին անհետացել էր իմ մէջ: Նա
երևի շատ փորձառու մարդ է: Այն ձևով պա-
տասխանեց և բացատրութիւն տուեց, որ ան-
միջապէս մեղմացայ: Նա ինձ հաւատացրեց, որ
բացի սիւնից վանքում կայ նաև ուրիշ հետա-
քըրքրական բաներ:

Եւ իրաւ միւս առաւօտ կանուխ ցոյց տուեց

ինձ ամեն բան, ինչ որ նշանաւոր էր: Վերջը
առաջնորդարանը դիտելուց յետոյ դուրս եկանք
փոքրիկ պատշգամբը, ուր ոտս կոխելուն պէս
շունչս դադարեց: Ինձ պատեց այնպիսի զգաց-
մունք, կարծես երկնքի մէջ կախուած լինէի:
Ի՞նչ հրաշալի տեսարան էր: Բնութիւնը շատ
եմ տեսել և շատ հիացել, բայց տեսածներիս
մէջ սա մի ապօթէօզ էր: Նայում էի յափշտա-
կուած և չէի կշտանում:

Պատշգամբի տակ բացուել էր մի մեծ ան-
դունդ, ուր փրփրադէզ գետակը սրընթաց վա-
զում էր: Մի տեղ թագնւում էր, միւս տեղ
դուրս ցայտում, մերթ զարնւում էր քարերին ու
փոշիանում, մերթ գլխիվայր գլորւում ու շփո-
թութիւն գցում: Այլ կողմից անազին ապառաժ-
ներ, ձախ կողմից անուշի լեռներ՝ ծածկուած
հարուստ բուսականութեամբ, ձգւում էին ըն-
դարձակ տարածութեան վրայ: Աւելի հեռու կա-
պոյտին տուող լեռները տարբեր գազաթներով
յաջորդաբար շարուած էին իրար ետևից: Նրանց
քամակին դարձեալ նշմարւում էին ինչ որ բար-
ձրութիւններ, փաթաթուած օդային շղարշով,
այնպէս, որ անկարելի էր գուշակել մերկ ապա-
ռաժներ են, թէ ստուերախիտ ծառաստաններ:
Եթէ զօռ տաս աչքերիդ և համբերութիւն ունե-
նաս, այս անհուն տարածութեան վերջին կորոշեն
կատարեալ թափանցիկ մի շերտ, որ իսկապէս
դարձեալ բարձրութիւններ են: Այս անեզր տա-
շ

րածութիւնը, որ Տաթևի փէշերից սկսւում է և յայտնի չէ թէ որտեղ է վերջանում, այնպիսի տպաւորութիւն է անում մարդու վրայ, որ դիտողը կաշկանդւում է, սիրտը լցւում է թռչունի ազատութեան սիրով և բուռն ցանկութիւն է գալիս երգելու:

Արևի լոյսը և ամպերից ընկած ստուերներն իրար յաջորդելով սահում են ձորի ելեէջների վրայ: Մի գոյգ աղաւնի՝ լոյսի մէջ սևին տալով, իսկ շուաքի մէջ սպիտակին, անհաստատ ուղղութեամբ թողնում անցնում են: Եղանակը զով է և հանդիստ: Խորին լուծիւն պէտք է տիրէր ամեն տեղ, եթէ ձորի խորքերից խուլ աղմուկներ չտարածէր փոքրիկ, բայց անհանգիստ գետակը:

Փառահեղ վանքը իր համաչափ կազմուածքով կանգնած է հաստատուն ժայռերի գլխին և իր շուրջն է դիտում:

Ինչ լաւ կըլինէր եթէ մարդ երբէք չզրկուէր կեանքից լոկ բնութեան հրաշալիքները դիտելու համար:

1904, Թիֆլիզ

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ-ԻԱՆ ՇԵՔԻՆԱԿԻ

Շուշի քաղաքում, մի հիւրանոցում, որի անունը չեմ յիշում, ամբողջ օրը սպասելուց յետոյ, վերջապէս երեկոյեան, արևը մայր մտնելու միջոցին, սպասաւորը յայտնեց ինձ, որ կառքը պատրաստ է:

— Գնա, քո հէրն էլ անիծած, — փնթփնթաց Սաքուլը *), — քաղաքներ շատ եմ տեսել, բայց Շուշու պէս թարս քաղաք տեսած չեմ:

— Վեր կաց, կապիր պայուսակը, — ընդհատեցի նրա խօսքը:

— Սղնախեցիք խօ ղուրումնաղներ են, — դանդաղութեամբ վեր կենալով շարունակեց նա, — բայց շուշեցիք ղուրումնաղների ղուրումնաղներն են եղել:

— Շտապիր, ապա թէ ոչ կուշանանք:

— Ոտներս շարդեցի այս անտէր փողոցներում: Ափսոս չէ՞ Գանձակը:

— Պինդ կապիր փոքրիկ պայուսակը:

— Գոյն եմ եղել այստեղացիք, — իրերը կար-

*) Անբաժան ուղեկիցս, որ այլևս գոյութիւն չունի:

լիս էին եղել հէնց այն գիւղը. տեսնում էք, ձորում երկու տեղ ճրագի լոյս է երևում... Երբ հասել էին այստեղ, նամարդը արձակել էր հրացանը, և խեղճ տղան վայրկենաբար գլորուել էր ձիուց: Գնդակը գիպել էր այստեղ և դուրս էր եկել այստեղից:

Ձեռքը դրեց իր ձախ կողքի և աջ ուսի վրայ:

Մի րոպէ լռելուց յետոյ աւելացրեց.

— Եթէ ես այստեղ լինէի, հիմի նա կենդան կը լինէր: Այդ միջոցին գիւղումն էի: Հանգուցեալը անդադար գրում էր ինձ, որպէսզի գործերս թողնեմ ու գամ Շուշի...

— Ուրեմն մօտիկ յարաբերութիւն ունէիք իրար հետ:

— Մեծ մտերմութիւն կար մեր մէջ: Նա Բագուից եկել էր հանգստանալու համար, իսկ ես բացակայ էի... Գրում էր ինձ. «Ե՛կ շուտով, Սուլէյման, տխուր եմ առանց քեզ: Ի՞նչքան պէտք է գողանան ծառայողներդ, եթէ հեռանաս այդտեղից. երկու հարիւր ըուրլի. ինձնից ստացիր այդ գումարը»... Օ՛, ի՞նչ տղայ էր:

— Ծանօթ էի, պատասխանեցի ես:

— Եթէ ես երկու օր չուշանայի, անշուշտ ես էլ հետ կըլինէի այդ գիւղը գնալու միջոցին, և ես երաշխաւոր եմ, որ ոչ ոք չէր համարձակուի նրան սպանելու:

— Կողոպտելու նպատակով սպանեցին:

— Ո՛չ... Է՛հ, չարժէ խօսել... Ուրիշ հաշիւներ կային...

Մի քանի մանրամասնութիւններ հաղորդելուց և սպանուածի մասին ամենանպաստաւոր կարծիք յայտնելուց յետոյ նկարագրեց նրա թաղման հանդէսը:

Խօսում էր գրաւիչ լեզուով: Յիշեցնում էր արեւելցի աշուղներին:

— Արցունքներս չէի կարողանում զսպել, — շարունակեց նա, — սիրտս պատառում էր, տեսնելով նրան դագաղի մէջ առողջ, կայտառ դէմքով... Նրա կինը, եթէ տեսել էք իրան...

— Ճանաչում եմ:

— Ձահէյ, գեղեցիկ... Յանկարծ դիմեց ինձ. «Լալ և արցունք թափելն իմ բանն է, քո բանը չէ. քո բանը վրէժ լուծելն է»... Է՛, վերջապէս... Հասաւ վերջին րոպէն, դագաղը պէտք է դուրս բերէին տանից: Կինը կարգադրեց այնպէս, որ բազմութիւնը դուրս եկաւ սենեակից, մնացինք երեք հոգի, եթէ ներելի է այսպէս ասել՝ ինձ, կինը և հանգուցեալը: «Երգուիր, — դիմեց ինձ այրին, — այս դագաղի վրայ, որ վրէժը կըլուծես»: Երգուեցի...

Ճանապարհից դուրս, ազօտ կերպով երևացին մարդկանց և անասունների սիւղէտներ, որոնք հանգիստ քայլերով ընթանում էին նեղ շաւղով: Սուլէյման-խանը հրամայեց կառավարին կանգ առնել:

—Ի՞նչ մարդիկ էք,—խիստ ձայնով դիմեց նա ճանապարհորդներին:

Նրանք ինչ-որ գիւղի անուն տուեցին:

—Ուրեմն ինձ ճանաճում էք... Ասացէ՛ք՝ ո՞վ եմ ես:

—Սուլէյման-խանը, — միաձայն արտասանեցին նրանք:

Մեր կառքը շարժուեց տեղից: Ճանապարհակիցս, որ շարունակեց խօսքը, մեծ հետաքրքրութիւն շարժեց իմ մէջ: Ի միջի այլոց հաղորդեց նա, որ մեզ շրջապատող անազին տարածութեամբ սարերն ու ձորերը, անտառներն ու հովիտները իր սեփականութիւնն են կազմում:

—Ահա այնտեղ ձորի մէջ, — ի միջի այլոց, իմ ուշադրութիւնը դարձրեց նա, — գտնուում է հիանալի հանքային ջուր: Թուրքերէն անուանում են Թաուշ-սու, հայերէն՝ Թթու ջուր:

Վերջը խօսք բացուեց քաղաքական հարցերի մասին: Ինձ թուաց, որ նրա հայեացքը առողջ է, ուղղութիւնը մարդասիրական:

—Մենք իրար հետ հաշտ պէտք է լինենք, — աւարտեց նա իր խօսքը, երբ հասել էինք մի կայարան, — այդ են պահանջում մեր ընդհանուր շահերը:

1904 թւականի յուլիս ամիսն էր, ուրեմն ո՛չ նա, ո՛չ ես չէինք կարող գուշակել հայ-թուրքական այն վայրենի ու անմիտ ընդհարումը, որ շուտով տեղի պէտք է ունենար:

Կայարանում մի փոքր հանգստացանք և ընթերցեցինք: Սուլէյման-խանը, իմանալով որ մտադիր եմ Տաթև գնալու, սկսեց նկարագրել թէ՛ վանքը և թէ՛ նրա շրջակայքը:

—Ո՞վ է այժմ այնտեղի վանահայրը, — հարցրեցի ես:

—Նիկալայը, — լսուեց դռան ետևից մի յիմար ձայն:

Իսկոյն ներս մտաւ մի ջահէլ տղայ, համարեա պատանի, որ ըստ երևոյթին կայարանի ծառայողներից էր:

—Ներսէս վարդապետ, — պատասխանեց Սուլէյման-խանը, — ներողամիտ հայեացք գցելով պատանու վրայ:

—Ի՞նչ ես դուրս տալիս, սա՛րսաղ, — դիմեց պատանուն Սաքուլը:

—Տաթևի վանահօր անունը Նիկալայ է, — վստահ կերպով պատասխանեց նա:

Սաքուլը երկու ձեռքով բամփեց նրա գլխին դրած մեծ փափախին և վռնտեց սենեակից:

—Ղարաբաղցի ախմախ, հայ վարդապետի անունը Նիկալայ:

—Աստուած է վկայ, Նիկալայ է, — դրսից լսուեց ձայնը, — նա իմ ազգականն է:

Նրան հետեց հայհոյանք Սաքուլի կողմից: Մենք ականջնիս սրեցինք: Պատանին պատասխանեց այնպիսի մազալու հայհոյանքով, որ ծի-

ծաղեւուց թուլացանք: Վերջը լսուեց տուրու-
ղմբոց, կրկին հայհոյանք, յիշոցներ...

— Էլի չէ կոտորում լակոտը, — ներս մտնե-
լով արտասանեց Սաքուլը. — ասում է Նիկալայ:

Հասանք Գօրիս. Սուլէյման-խանը ցա-
յախնեց, որ անկարող է ինձ հետ միասին Տա-
թև գնալ, բայց խորհուրդ տուեց մի քանի հե-
տաքրքրական բաների վրայ առանձին ուշադրու-
թիւն դարձնել:

— Առաջնորդարանը, — ասաց նա, — ունի
փոքրիկ պատշգամբ. կանգնեցէք այնտեղ և դի-
տեցէք: Դուք կը տեսնէք այնպիսի պանօրամա,
որ կատարելապէս կը հիանաք: Կը տեսնէք այնտե-
ղից այնպիսի անդունդ, որ կը զարհուրէք:

Մնաս բարևի ժամանակ յայտնեց ինձ, որ
Թիֆլիզ է գալու, և խոստացաւ այցելել արհես-
տանոցս, այդ ճանապարհորդութեան արդիւնքը
տեսնելու համար:

Նրա այդ ցանկութիւնը չկատարուեց: Ես
իրան տեսայ առաջին և վերջին անգամ:

Ափսոս, լաւ մարդ էր *):

1906, Թիֆլիզ

ԻՇԽԱՆ ՎԱԶՆԱԶԷԻ ԱԳԱՐԱԿՈՒՄ

Մանկութեան ընկերիս հետ միասին որսի
էինք գնացել: Ամբողջ օրը, լուսադէմից մինչև
երեկոյեան աղջամուղջը թափառելուց յետոյ
ստիպուած էինք հանգստութեան մասին մտա-
ծել: Այգադանի դաշտավայրը, այդ ընդարձակ տա-
փարակը այն աստիճան յոգնեցրել էր մեզ, որ
հազիւ էինք քայլ փոխում: Առաւօտուայ մեր
ուրախ ընկերները տխրութեան էին փոխուել,
որովհետև հրացաններից զատ բան չկար ձեռք-
ներին: Ով չգիտէ, որ մեծ է որսորդի զայրոյթը,
եթէ անաջող է անցկացրել օրը: Մեր «Շպիօնը»,
այդ աշխոյժ կենդանին նոյնպէս տրամել էր, ու
ականջները կախ տւած յամրաքայլ հետևում
էր մեզ: Որոշել էինք գիշերել կալուածատէր իշ-
խան Շաքրօ Վաչնաձէի ագարակում և հետևեալ
օրը կրկին մեր բաղդը փորձել: Ամօթ էինք հա-
մարում որսից գատարկաձեռն տուն վերադառ-
նալը: Շաքրօ Վաչնաձէի հետ մենք ծանօթու-
թիւն չունէինք, նոյնիսկ մեր գոյութեան մա-
սին նա տեղեկութիւն էլ չունէր, սակայն մենք
համարձակ գնում էինք նրա մօտ: Գնում էինք
համարձակ ոչ թէ այն պատճառով, որ կախէ-

*) Խառնակութեան տարին սպանուեց:

թում որսորդի համար ամեն տեղ դուռը բաց է, այլ որովհետև նրա ազգական Սօսիկօ Վաչնաձէն յանձնարարական էր տւել մեզ:

— Ի՞նչ ասե՞նք մեր հիւրընկալին, խօսեց ընկերս, — երբ նա հարց տայ թէ ո՞ւր է մեր որսը:

— Շատ միամիտ ես, Բնգրատ, — պատասխանեցի ես, — նա ինքը հարիւր անգամ ունեցած կըլինի այսպիսի դէպքեր:

Կիսախաւարը տարածուեց երկրի երեսին: Կովկասեան լեռնաշղթան հսկայական սիլուէտի կերպարանք ընդունեց գունատ երկնքի վրայ: Անթիւ ճահիճները այս ու այն տեղ իրանց մէջն էին անդրադարձնում երկնականամարը: Գորտերն ու ծղրիղները ուղղակի ձանձրոյթ էին պատճառում: Իսկ հեռուն ճրագները մէկը միւսի ետեւից կարմիր կէտերով դուրս էին ցայտում մութ ֆօնի միջից: Ագարակը, ուր մենք դիմում էինք, աստիճանաբար մեծանում, ընդարձակւում էր: Բարդինները շարուած էին ամբողջ պարսպի երկարութեամբ, որի միջից կարողանում էինք նշմարել մեծ դուռը: Երկու շինականի վէճն ու գամբուի կատաղի հաջոցը փոքր առ փոքր լսելի էր դառնում, իսկ շուտով սկսեցինք որոշել նաև բառերը:

Երբ մօտեցանք դռներին ու բարձրաձայն արտասանեցինք մեր «բարի երեկոն», երկուսն էլ միասին լռեցին ու անվրդով ձայնով պատասխանեցին մեր բարեկին: Շուներ շարունակում էր

հաշալ, միայն փոխել էր եղանակը: Եւ գուցէ այդ էր պատճառը, որ դուրս վազեցին ուրիշ շներ ևս և կողք կողքի կանգնած աֆալիսի ձեւով էին հաջում մեզ վրայ, կարծես ուզում էին ասել՝ «դուք ո՞վ էք որ եկել էք»: Երկայնահասակ դռնապանը մի-մի քացի հասցնելով նրանց, հասկացրեց, որ ցանկալի հիւրեր էինք մենք: Իսկ մեր հարցին թէ իշխանը տանն է, նա մեզ դրական պատասխան տալով առաջնորդեց դէպի բնակարանը: Կալի մօտով անցնելիս տեսանք մի խումբ մարդիկ, որոնք օրուայ աշխատանքից յետոյ նստել էին գետնի վրայ և լսում էին փանդուրա (նախնական ձևի սաղ) ածող ընկերին: Նրանք վերկացան, գլխաւորները հանեցին ու կրկին նստեցին: Ոտաբորիկ մի կին մաղը ձեռին դուրս եկաւ գոմի միջից ու անէծք թափեց փոքրիկ աղջկայ գլխին, որ նրա փէշից բռնել էր ու բաց չէր թողնում: Մեր առաջնորդը թողեց մեզ ու վազ տուաւ իշխանի բնակարանի կողմը: Դա մի յարկանի բաւական երկայն մի հին տուն էր մաշուած պատշգամբով, ուր նստած էր իշխանը և նախատում էր մէկին: Նա մօտ երեսուն տարեկան, գեղեցիկ ու առողջ մարդ էր՝ թուխ դէմքով ու սև մազերով: Բարակ բեխերը կարճ մօրուքի հետ սաղում էր նրա կլոր երեսին: Երբ մենք բոլորովին մօտեցանք, ընդհատեց խօսակցութիւնը, շտապով վառեց հանգած ծխախոտն ու պատշգամբից ցած գալով դիմաւոր-

րեց մեզ: Շտապեցինք յայտնելու իրան, որ Սօսիկօի յանձնարարականով էինք եկել:

— Սօսիկօն ո՞վ է — զայրացած բացականչեց նա. — նա ո՞ւմ շունն է, որ ինձ մօտ մարդիկ է զրկում... Անիծած խենթը... Սօսիկօ... Նա ո՞վ է, նա ի՞նչ մարդ է, որ յանձնարարական է տալիս... Հէ՛րն անիծած...

— Մենք մնացինք շուարուած: Եթէ հնար լինէր, գետնի տակ կանցնէինք, որպէսզի ազատուէինք այդ անտանելի զրուծիւնից:

— Սօսիկօ... Անիծած խենթը... Յանձնարարական... Ո՞վ է նրան մարդու տեղ դնում...

Մենք լուռ ու արձանացած կանգնել էինք:

— Միխա, — հանգիստ ձայնով դիմեց մեր առաջնորդողին, — գնա սամօվար գցիր: Սօսիկօ... Փուշ կենդանին, նորից փոխեց ձայնը. — լաւ մարդիկ, ինչո՞ւ չէք նստում, դիմեց մեզ այնպիսի ձևով, որ կարծես հաճելի հիւրեր լինէինք. — յոգնած չէք, ինչ է... Սօսիկօ... յիմարը:

Ուրիշ ճանապարհ չկար, պէտք է նստէինք, բայց պապանձուել էինք:

— Երևի որսի էք եղել. երբ իջաք Սղնախից, այսօր:

— Այո, այսօր առաւօտեան:

— Լաւ շունն է, շատ եմ հաւանում այսպիսի գոյնը... Սօսիկօ... Տխմարը, քուռակը... Միխա, աբա սամօվարը շտապեցրո՞ւ: Լաւ ընթրիք պատրաստիր, չամաչացնես ինձ. անկիւնի կա-

րասը բաց արա... Սօսիկօ... Բոսոտ շունը...

Մենք մի փոքր ազատ շունչ քաշեցինք:

— Սուղեքնի պրիստաւի գրագիր... «շուաքի աշողլան»... Սօսիկօ... Գիտէ՞ք ինչ կարողութիւն վատնեց. այգիներ, վարելահողեր, անտառներ: Հայ չկայ Սղնախում, որին պարտք չլինի... Սօսիկօ... հացկատակը... Ձեզ պարտ չէ. անպատճառ պարտ կըլինի:

Իշխան Շաքրօն չէր սխալւում. Սօսիկօն մի տարի առաջ ինձանից 2 ուլբի էր վերցրել ու դեռ չէր վերադարձրել:

— Սօսիկօ... մի վերջանոց տիճորը... փո՛ւ:

Վերջի նկատողութիւնը որ մեզ ծիծաղեցրեց, բաւական սրամիտ էր: Սօսիկօն չափազանց կարճահասակ ու հաստիկ մի երիտասարդ էր:

Թէյ խմելուց յետոյ անմիջապէս սենեակում սեղանը պատրաստեցին: Այնքան հաց դարսեցին, որ տաս մարդու բաւական կըլինէր. կերակուր ու գինին նոյնպէս չափազանց առատ էր: Օղիի բաժակները իրար զարկելով իշխանը արտասանեց՝ «Առտօն փառք, խաղաղութիւն ձեզ» ընդունւած բառերը և սկսեցինք ընթրել: Պարզեց, որ մեր հիւրընկալը մի բարեսիրտ և զուարճախօս մարդ էր: Ստիպում էր մեզ, որ ուտենք ու խմենք, առարկելով, որ որսորդների ախորժակը զայլի ախորժակից պակաս չպէտք է լինի: Հանաքներ ու անեկդօտներ թափում էր իրար ետևից, սա-

կայն Սօսիկօյի հասցէին հայհոյանքներ ուղարկելուց իսկի չէր դադարում:

—Է՛յ, հարսմզաղէք, յանկարծ լսուեց մի խռպոտ ձայն,—դուք որ քէֆ էք անում, ես չեմ ուզում:

Ներս մտաւ մի բարձրահասակ կայտառ ծերունի՝ արծաթեայ քամարով ու խանչալով, մըտրակը ձեռքին, վզին մի մետաքսէ գոյնզգոյն թաշկինակ: Սև փափախը շատ սազում էր սպիտակ բեխերին ու կարմիր թշերին:

—Բարո՛վ, ջահէ՛ններ. ա՛ շանտղէք, առանց Բիճիայի սեղան էք նստել, հա՛:

Բիճիան, ինչպէս յետոյ իմացանք, Շաքրօի հօրեղբայրն էր: Նստելուն պէս օղիի բաժակը դատարկեց, մի կտոր հաց կերաւ ու դարձաւ մեզ:

—Ջահէ՛ններ, տեսնում եմ՝ սղնախեցի էք. ես էլ աշխտեղից եմ գալիս, դատարանում գործ ունէի: Ո՛ւմ տղէքն էք, ես բոլորին ճանաչում եմ:

Մենք պատասխանեցինք:

—Օհօ, իմ լաւ «համփսօնների» տղէքն էք եղել. դէ, խմեցէք, ի՞նչ էք բերանաբաց նստել, անշնորքներ: Հէյդիդի, Զաքար, դու էլ ունէիր լաւ ժամանակ: Երբ նա Թէհրանից վերադարձաւ, ասում էին, որ մի ֆուրգոն լիքը մարգարիտ ու փիրուզ է բերել. իսկ հիմա ի՞նչ ունի: Ծշմաւրիտն ասած՝ զինի խմելու մէջ շատ է խեղճ, բայց նրա պէս փլաւ ուտող մարդ չկայ ամբողջ

կախէթում: Ահա այսպէս՝ ամբողջ պնակը ափի մէջ է հաւաքում ղզլբաշի հանգի:

Հօրս գովաբանելուց յետոյ միքանի բաժակ գինի խմեց, մեզ էլ ստիպեց նոյնը կրկնել և ապա շարունակեց.

—Բայց Գասպարը, օօ՛, դաւի չունեմ, երեւելի խմող է. նրա հետ կարող է գալ միմիայն Գուլբասթը: Լաւ էլ կանչում է *):

—Բիճա, —խօսեց Շաքրօն հեգնօրէն,—մենք Սօսիկօին ենք պարտական, որ այս պատուական երիտասարդները մեզ հիւր են: Հէքն անիծեմ ես նրա:

—Ի՞նչ կայ, երբեմն աղբն էլ պէտքական է լինում:

Մեզ համար անախորժ այդ հարց ու պատասխանից յետոյ կրկին սկսուեց զուարճալի խօսակցութիւնը: Ես ու Բագրատը համարեալ լուռ էինք, «այո՛» և «ո՛չ»-ից հեռու չէինք գնում:

—Սօսիկօի հայրը, Աստուած հոգին լուսաւորի, դու էլ լսած կըլինես, Շաքրօ, տարօրինակ մարդ էր. այսօր առատաձեռն էր, վաղը լուի կաշի քերթող: Մեռաւ, ի՞նչ տարաւ հետը: Նրա որդին հինգ-վեց տարւայ ընթացքում քամուն ուռաւ ահագին կարողութիւնը: Իսկի չեմ մոռաւ նայ. մի անգամ հանգուցեալը Գոմարթօրի օրը խնջոյք սարքեց զուռնով: Խօ ճանաչում էք

*) Երգում է:

Սարգսին, հրաշալի ածող է. նրա «սահարին» ինչ ուզում ես արժէ: Սարգիսը դուգուկ էր փչում, իսկ Բեժանը (Սօսիկօի հայրը) կողքին նստած ոգևորում էր նրան ասելով՝ «մի մեծ տիկ կարմիր գինի քեզ փէշքաշ», «մի գլուխ պանիր քեզ հալալ», հայլն, հայլն: Խեղճ զուռնաչին այնպէս էշխի էր գալիս, որ ուզում էր դուգուկը ծամել-ուտել:

— Գիտեմ, — ընդմիջեց Շաքրօն, — լսել եմ, շատ մազալու է:

— Սպասիր վերջացնեմ: Հետևեալ օրը, երբ Սարգիսը մնաս բարով ասելու ժամանակ, յիշեցրեց փէշքաշների մասին, Բեժանը պատասխանեց.

«Աձեցիր, ինձ դուր եկաւ, էլ ի՞նչ ես ուզում»:

Մենք սրտանց ծիծաղեցինք:

— Լաւ է, չէ՞, տղէք, արտասանեց Շաքրօն:

Բիճիայի քէֆը աւելի բացուեց: Պատմում էր զուարճալի արկածներ իր երիտասարդական կեանքից, սրախօսում էր յաջող, երգում էր միմի կտոր «Ընձու մորթուց»: Ի միջի այլոց ծաղրում էր հոգևորականութեանը՝ ծիծաղաշարժ անեկզօտներով:

— Տղէք, դուք ուսման մէջ էք, ամեն բան ինձանից լաւ գիտէք. Շաքրօն էլ մի ժամանակ սովորում էր Թիֆլիզի գիմնազիօնում, սա էլ ձեզ նման ուսեալ է: Թէ ինչո՞ւ չաւարտեց, թող ինքը պատմի:

Առաջ եկան Շաքրօի յիշողութիւնները գիմ-

նազիական կեանքից. բանից դուրս եկաւ, որ դերեկտօրի ծեծողների մէջ նա համարեա առաջնակարգ դեր էր խաղացել ու վռնդուել էր:

— Բիճիան կարծում է, որ ես երևելի գիտնական եմ, ծիծաղելով ասաց Շաքրօն, — նօմենատիուս, դատիուս... կիտարուգ. զիմիս... հա, հա, հա:

Միխան ներս բերեց շամփուրներով խորոված: Բիճիան ստիպեց նրան, որ ամբողջ շիշ գինին միանգամից դատարկի: Վերջացնելուն պէս շտապով վազ տուաւ դուրս, կարծես երկիւղից որ չստիպեն իրան նոյնը կրկնելու:

— Դուք էլ խօսին ջահէլներից չէք, դիմեց մեզ Բիճիան, — որոնք սկսել են երկպառակուծիւն գցել հայի և վրացու մէջ: ԳԺՈՒԷՆ ԵՆ ՂՈՒԹՐՈՒՄՈՒՆԵՐՆ, ինչ է: Այդ է՞ ձեր ուսումը. այ, խո՛ւժը մենայ ձեր գլխին այդպիսի ուսումը: Տօ, հէրկենայ ձեր գլխին ամբողջ դարեր միասին ապրել անիծածներ, ամբողջ դարեր միասին ապրել ենք, ինչպէս մէկ ընտանիքի գաւաղներ, մեր ուրախութիւնն ու տխրութիւնն ընդհանուր է եղել: Միմեանց ճանաչում ենք, ազգակիցներ ենք, աղջիկ ենք առնում, աղջիկ ենք տալիս, ո՞ր մէկն ասեմ: Մենք հինգ եղբայր ենք, երկու քոյր, մեզ բոլորիս՝ բացի ինձանից, հայերն են կնքել: Հանդուցեալ մայրս միշտ ասում էր ինձ. «դու հայի ձեռքով չես կնքուել, նրա համար էլ «դու հայի ձեռքով չես կնքուել»:

Աւելի լաւն ասեմ. երբ մեփիս դուրս եկար»: Աւելի լաւն ասեմ. երբ մեզանից մէկը փող էր համարում և մայրս նկա-

տում էր այդ, իսկոյն պատուիրում էր հայերէն համարել՝ մէկ, երկու, երեք, չորս: Ասում էր՝ հայերէն պէտք է համարէք, որ քարաքաղթ ունենայ»:

—Այդ երկպառակութիւնները ու թշնամութիւնները սերմանողների պարագլուխը քաղաքային ուսումնարանի տեսուչն է, նկատեց Շաքրօն:

—Մատաղ լինեմ քեզ, տղայ, բացականչեց Բիճիան համբուրելով իր եղբորորդու ճակատը. —այդպէս է, մեր տուն քանդողները մեր միջից են դուրս գալիս: Մեծացնում ենք, կրթում ենք, ուղարկում ենք հեռու երկիրներ, բան չենք խնայում նրանց համար որ վերադառնան ու մեր տգէտ ամբոխը փոքր ինչլուսաւորեն. իսկ նրանք փոխանակ սէր, միութիւն, համերաշխութիւն քարոզելու, հաւատացնում են միամիտ ժողովրդի, որ իրանց աղքատ լինելու պատճառը հայերն են: Ես խօսեցիք ընտանիք մի մարդ եմ, վրացերէն գրել կարդալուց զատ բան չգիտեմ, բայց միշտ ասել եմ և ասում եմ, որ մենք մի օրինաւոր ուշուկ տուող մարդ չունենք մեր՝ աթաղան-քաղաղան ժառանգած արատների համար, որոնք քայքայում են մեր ազնուականութիւնը: Դէ, մի-մի բաժակ էլ կոնծենք:

Խմելուց յետոյ սկսեց երգել Ալ. Ճավճաւճէի մի հեղինակութիւնը:

—Ձեզ եմ հարցնում, — շարունակեց Բիճիան, — ով է մեղաւոր, որ իշխան Աբխազին իր ան-

համար ու անծայր հարստութիւնը թղթախաղի մէջ տանուլ տուաւ ու վերջը ցամաք հացի կարօտ մնաց:

—Ո՞վ է մեղաւոր, ընդմիջեց Շաքրօն, որ ընթիւնը Սօսիկօն երեք տարի առաջ իր մնացորդները բոլոր միասին ծախեց չորս հազար մանէթով Թօփալ կարապետին...

—Ապրես, տղայ, ես պէտք է ասէի, — նկատեց Բիճիան:

—Եւ ինչո՞ւ համար: Խօսիշո՞ւմ էք թիֆլիզի տօնախմբութիւնը: Մեր ազնուականները իրանց ունեցած-չունեցածը կամ գրաւ դրին կամ չնչին գնով ծախծխեցին, ի հարկէ մեծ մասամբ հայերին, լոկ միքանի օր թիֆլիզում փայլելու համար:

—Դու էլ, դու էլ, հարամադա, — գլուխը ժաժ տալով շեշտեց Բիճիան:

—Ես ի՞նչ: Ճշմարիտ է, ես էլ սարսաղութիւն արի, բայց սահմանից դուրս չեկայ, ինձ նստեց ընդամենը...

—Հազար հինգ հարիւր:

—Ձէ, մօրս չթաղեմ: Ընդամենը հազար հարիւր ուրբի: Գիտէ՞ք Սօսիկօն ինչ արաւ:

Մենք պատասխանեցինք որ լսել ենք:

—Ո՞չ, դուք բոլորը չգիտէք: Նրա սպիտակ կօշիկները նստեց հարիւր յիսուն մանէթ, այդքան էլ գլխարկը: Ամենաթանկագին թաւիշէք ու լաշան էլ չեմ յիշում որքան էր նստել: «Լօն-

դօն» հիւրանոցում երկու սենեակ էր վարձել, օրական տասնուհինգ մանէթով. մէկի մէջ ինքն էր բազմել, միւսը յատկացրել էր ծառաներին: Երեք հոգի սպասաւոր տարաւ հետը, և ինչպէս զարգարել էր նրանց: Ամենաշքեղ ֆաէտօնը գիշեր-ցերեկ կանգնած էր դռանը. «Որ մէկն ասեմ: Ի՞նչ էք կարծում. վերջը տուն վերադարձաւ պարտքերով:

— Դորդ է—ասաց Բիձիան,—ահա այդպէս վատնեց ամեն ինչ և վերջը հարկադրուած էր ամիսը տաան և հինգ մանէթով գրազրուծիւն անելու: Իշխան Վահնաձէն՝ պրիստաւի գրագիր, փնւ, քու նամուսին: Է՛հ, ջհանամը նրա գլուխը լցրէք բաժակները, աղէք:

Կրկին խմելուց և «Մըւվալ ժամիէր» երգելուց յետոյ Շաքրօն ծիծաղելով գիմեց հօրեղբօրը:

— Է՛հէյ, Բիձիա, մոռացել ես, հա՛, ջահէլուծիւնդ, նոյնիսկ մօտիկ անցեալդ:

— Ձայնդ կտրի, շանտղայ, ինձ հետ ես համեմատում լաճիրակ Սօսիկօֆն: Էն փոխարքան որ եկաւ Սղնախ, իմ արած ծախսերը անխուսափելի էր: Իբրեւ ազնուականութեան պարագլուխ և իբրեւ տօլլուքաշ՝ ես պէտք է փայլէի, իսկ փայլը թանգ է նստում:

— Լօթիանա դրո՛ւստ ասա:

— Կորիւր այստեղից, լսկոտ, թող բոլոր ազնուականները ինձ նման հաշուով ապրեն: Դեռ

այնքան մնացել է, որ որդիքս էլ ապահով կարող են լինել: Ասածս այն է, որ թշնամութիւն ու խորթութիւն գցել վրացիների և հայ-թիւն մէջ ոճրագործութիւն է: Հաւատացէ՛ք երբ մէջ ոճրագործութիւն է: Հաւատացէ՛ք այս ճերմակ մազերիս, որ վատ հետեանք կ'ունենայ երկու ազգութիւնների համար էլ հաւասար: Ես ծերացել եմ, շուտով մեռնելու եմ. իսկ դուք, Աստուած երկար կեանք տայ, դեռ կապրէք: Ես էլ շատ սխալ եմ գործել, ջահէլուծիւն եմ արել, շատ բան եմ կորցրել, բայց և ահա գին փորձառութիւն եմ ձեռք բերել: Լսեցէ՛ք ինձ: Կար ժամանակ երբ ես էլ վրաստանի անցեալ փառքով էի ապրում ու հպարտանում, այն ինչ անողոք ներկան անտես էի անում: Մի օր որդուս վարժապետը... գերմանական ծագումից էր, մեռաւ, Աստուած հոգին լուսաւորէ...

Այդ ասելով, բաժակը լցրեց, նրանից մի կաթիլ կաթացրեց հացի վրայ ու խմեց: Մենք էլ կրկնեցինք նոյնը:

— Աստուած հոգին լուսաւորէ: Բաց էի արել յիշողութիւնների տոպրակս ու դուրս էի թափում ինչ ասէք. Թամար թագուհին, Դիմիտրի-Ռափաէլեբուլի, Դաւիթ-Աղմաշենբեկի: Ռուս-թաւելի, ձղօնդիդի, Օրբելի, Լայլն, Լայլն: Հանգուցեալը լսեց, լսեց ու վերջը արտասանեց. «Ձեր հաւերի միսը նրանից է անհամ, որ ջուր չեն խմում. ինչո՞ւ էք հրամայում ծառաներին,

որ մի ամանով ջուր դնեն հաւանոցում և ամեն օր նորոգեն»։ Նա ինձ սարսափելի կոտրեց, բայց այդ նկատողութիւնը շատ բան սովորեցրեց ինձ։ Մեզ հարկաւոր է մտածել միմիայն ներկայի և ապագայի մասին, իսկ ինչ վերաբերում է անցեալին, դա հարկաւոր է գիտենալ իբրև պատմութիւն։

— Դու, Բիճիա, խօսքդ շատ երկարացրիր, — նկատեց Շաքրօն, — իսկ մեր պատուական հիւրերի քունը տանում է։ Սրանք քեզանից լաւ գիտեն ամեն բան։ Դու եթէ կարող ես, գինի խմել սովորեցրո՛ւ սրանց։ Տեսնո՞ւմ ես, գանջեցի նորահարսների նման լուռ նստել են։

Մենք շարժուեցինք, աշխատելով ցոյց տալ, որ ծերունու խօսակցութիւնը հետաքրքրական է մեզ համար։

— Սրանք որ գիտեն, հա՛րամզաղա, սիրալիր բարկութեամբ գոռաց Բիճիան, — դու էլ պէտք է սովորես, ես քեզ համար եմ խօսում։ Դէ, մի-մի բաժակ էլ կոնծենք։

Մենք բաժակները վերցրինք, իսկ ծերուկը մեծ գաւաթը կլկլացրեց ու կարմիր գինով ներկած բեխերը սրբելուց յետոյ երգեց։

— Ինչ լաւ կըլինէր, իշխան, ասացի, ես, — եթէ բոլոր վրացիք ձեզ նման առողջ դատէին։

— Ապա ի՞նչ, ոգևորւած արտասանեց Բիճիան. ես պնդում եմ, որ մեր գլխաւոր ցաւը

նրանումն է, որ մենք լաւ հայհոյողներ չունենք, մեր պակասութիւնները լաւ նախատողներ։ Անհոգութիւն, ծուլութիւն, շայլութիւն և սէր դէպի արտաքին փայլը՝ մեր անբաժան ընկերներն են։

— Մենք էլ մեղաւոր չենք — արտասանեց Շաքրօն, հանգամանքներն են մեղաւոր, որ մենք սովոր չենք լուրջ աշխատանքի։

— Բանն էլ այդ է, շանտոյայ, որ մեզանում չկայ ուշուց տուող։ Ով ձեռքին գրիչ ունի ու բերանում լեզու, մէկ գլուխ գովաբանում է մեզ։ Ես բոլորովին չեմ մեղադրում հայերին. — մի կողմ աշխատանք, միւս կողմ ծուլութիւն. մի կողմ խնայողութիւն, միւս կողմ շայլութիւն. մի կողմ հաշիւ, միւս կողմ անտարբերութիւն։ Բոլոր գաղտնիքն այս է, ուրիշ բան չկայ։

— Գրագիր Սօսիկօն, աւելացրեց Շաքրօն, — գիշեր-ցերեկ հայհոյում է Թօփալ կարապետին, թէ ինչո՞ւ գնեց իրա կալուածները...

Գլուխս թմրել էր խմելուց ու բունս տանում էր, աչքերս ուժով էի աշխատում բաց պահել։ Ընկերս միևնոյն դրութեան մէջ էր, բայց ամաչում էինք բան ասելու։

Հիւրընկալը, որ առանձին հոգս էր տանում մեզ գուարճացնելու, վերջապէս զգաց որ ձանձրացել ենք։

— Իսկոյն, պարոններ, իսկոյն։

Ու բարձր ձայնով կանչեց Միխայիլն.

երբ քնաթաթախ ծառան ներս մտաւ, Շաք-

րօն հրամայեց արևը ծագելուն պէս գառը մորթել և ձիերը պատրաստել: Մենք հասկանալով նրա միտքը, բողոքեցինք, առարկելով, որ մեզ տանը սպասում են և անպատճառ պէտք է զնանք: Նա վճռական ձևով յայտնեց, որ վաղը մեր ճաշը Ալազանի ափին, կամուրջի մօտ, Սուսո-շփիլի գուքանում պէտք է լինի:

— Լօքօ և խորոված՝ ուրիշ բան չենք ունենալու. հէրը կ'անիծեմ, ով կըհառակի: Մարդ կըղրկեմ Սղնախ ձերոնց յայտնելու՝ որ գուք ինձ մօտ սաղսալամաթ հիւր էք և ձեզ բաց կըթողնեմ երբ քէֆս կըտայ:

— Ե՛կ ճակատիցդ համբուրեմ, լակոտ, ուրախ-ուրախ բացականչեց ծերուկը, — թէ իսկական իշխան Վաչնաձէ ես, այնպէս պէտք է շինես այս Սղնախեցի տղերանց որ տանըցիք չճանաչեն:

Այս ասելով «Սաղվելած մինդօ» խմեցրեց ամենքիս ու վերկացանք սեղանից: Մեզ տարան առանձին սենեակ, ուր պատրաստել էին մաքուր անկողին: Այնտեղից դեռ լսում էինք Բիձիայի մի սիրային երգի ձայնը:

— Այրուի քեզ այրողը, Բիձիա, — դրսից լսուեց Շաքրօի ձայնը:

— Աստուած է վկայ, հազար թուման կըտայի, եթէ վերադարձնէին ինձ երեսուն տարեկան հասակս:

1906, Թիֆլիզ

Ա Ր Օ

Ո՛րքան գուարճալի բան է ոտով ճանապարհորդել լուսնկայ գիշերներին ամառ ժամանակ:

Սաքուլը, անբաժան ուղեկիցս, նոյնպէս սիրահար էր այս տեսակ բաների:

Սովորաբար միտք էի յղանում ես, այս կամ այն կողմ գնալու, յայտնում էի անմիջապէս իրան և իսկոյն լսում էր նրա բերանից՝ ինՖ: Հագնում էինք հին շորներս, վերցնում էինք փոքրիկ պայուսակը լի անհրաժեշտ իրերով, մի հրացան և մի ատրճանակ: Ճանապարհւում էինք ցան և մի ատրճանակ: Ճանապարհւում էինք արևը մայր մտնելուց յետոյ և առանց հանգիստ առնելու համրաքայլ ընթանում էինք մինչև արշալոյսի երևալը:

Մեր վերջին ճանապարհորդութիւնից մէկն էր, որի մասին պէտք է խօսեմ: Ասում եմ վերջին, որովհետև այլևս կրկնուելու չէ, էլ երբէք, երբէք փորձելու չեմ այն հրաշալի, բանաստեղծական բալէները, որ դեռ հազիւ մի տարի առաջ սովորական էր ինձ համար: Ինչո՞ւ: Որովհետև առանց Սաքուլի անկարելի է: Մօտ երեսուն տարի իրար հետ էինք և վերջերս, ընդամենը երկու ամիս առաջ, ամեն բան վերջա-

ցաւ: Ո՛չ նա էր ցանկանում ինձանից հեռանալ
 ո՛չ ես էի մտադիր նրանից հրաժարուելու, սա-
 կայն... նա վախճանուեց:

Բոլորակ լուսինը նոր էր բարձրացել հորի-
 զոնից՝ իր շուրջը տարածելով կարմիր շողերը,
 երբ մենք բաւականաչափ հեռացել էինք քաղա-
 քից և գնում էինք դաշտի միջով դէպի Մարտ-
 ղօփի սարերը:

Եղանակը խաղաղ էր և ես ենթադրում էի,
 որ գիշերը կանցկենայ յաջող:

Սաքուլը, որ որսորդ էր և լաւ հրացանա-
 ձիգ, պատմում էր հետաքրքրական արկածներ
 իր պատանեկական կեանքից՝ մեծ հաճոյք պատ-
 ճառելով ինձ: Նա այդպիսի դէպքերում այնպէս
 ոգևորուել գիտէր, որ նրա պատմութիւնը հէ-
 քեաթի ձև էր ստանում: Երբ ի միջի այլոց հար-
 կաւորուեց իրան նկարագրել գայլերի սովորու-
 թիւնը, յանկարծ կանգ առաւ և իմ ուշադրու-
 թիւնը հրաւիրեց դէպի մի ամպ, որ փոքր առ-
 փոքր մեծանում, տարածւում էր երկնքի վրայ:
 Ես իրանից առաջ էի նկատել այդ բանը և շա-
 րունակ հետևում էի ո՛չ առանց երկիւղի: Մենք
 իրար խօսք չասելով, մեքենայաբար արագացրինք
 մեր քայլերը: Հեռաւորութեան մէջ երևում էին
 ճրագներ, որոնք մի տեսակ յոյս և ուրախութիւն
 էին մեզ ներշնչում: Ուղեկիցս ընդհատեց խօսքը,
 որովհետև շնչառութիւնն արագացաւ և քրտինք

սկսեց հոսել ճակատից. նոյն վիճակի մէջ էի և
 ես, սակայն լռում էինք այդ մասին:

Երկինքը խաւարեց, երկիրն էլ հեռը, մի-
 քանի անգամ ամպը գոռաց և սկսեց անձրևել:
 Սիրտս տխրեց:

Ծանր զգացմունք է պատում մարդուն այդ-
 պիսի բոլէներին: Անյոյս և անօգնական է ի-
 րան զգում կայծակի առաջ: Անրձևը աստի-
 ճանաբար շատանալով փոշոտ ճանապարհը ան-
 տանելի ցեխի փոխեց:

Վարած հողերը սև շերտերով տարածուած
 էին աջ ու ձախ: Ո՛չ մի ծառ, ո՛չ մի թուփ չէր
 նշմարւում շուրջը: Գիւղի ճրագները, որ ծած-
 կուել էին առժամանակ, նորից երևան եկան,
 մխիթարութիւն ուղարկելով մեզ: Մեր լռու-
 թիւնը շարունակւում էր, եթէ չլիշենք այն յի-
 ղոցը, որը Սաքուլը ուղղեց մի անձանօթ տէր-
 տէրի հասցէին, որին մենք հանդիպել էինք քա-
 ղաքից դուրս գալու միջոցին: Թըշուած, յոգ-
 նած ու քրտնած վերջապէս մօտեցանք գիւղին
 և մտանք ճանապարհին մօտ գտնուող պանդոկը:

Լուսացաւ այնպիսի տխուր առաւօտ, որի
 նմանը չեմ յիշում կեանքումս:

Թանձր մառախուղը պատել էր շուրջներս և
 ամեն ինչ ծածկել մեր աչքից, մինչև անգամ
 տասը քայլի վրայ մարդ չէր ճանաչւում: Պան-
 դոկի դուռը փակ էր, որովհետև ցուրտ էր, իսկ

երբ բացուում էր, ներս էր հոսում գոլորշիի ձե-
լով սառ մշուշը: Մի հովիւ իր ոչխարներով՝ ամ-
բողջովին ցեխոտուած ապաստանել էին պանդո-
կի առջև ծածկոցի տակ: Ես մի պատառոտած
հափնջի գտայ, որի մէջ փաթաթուած կուշ ե-
կայ մի անկիւնում ու թէյ խմելով աշխատում
էի տաքանալ: Սաքուլը մտերմացել էր դուքան-
չու հետ. նրանք ծալապատիկ նստել էին թախ-
տի վրայ ու թուղթ խաղում: Երբեմն իրար աչ-
քով էին անում իմ նկատմամբ ու ի սրտէ ծի-
ծաղում: Ես այդ զգում էի, սակայն բարկու-
թիւնս չէր գալիս, թէև չափից դուրս տրամել էր
սիրտս: Չկար ոչ գիրք, ոչ լրագիր, որ գոնէ
կարդալով մեռցնէի ժամանակը: Պատերի վրայ
գտայ ածուխով գրած վրացերէն անգրագէտ
կերպով միքանի այնպիսի խայտառակ բովան-
դակութեամբ նախադասութիւններ, որից ոչ թէ
միմիայն էս կարմրեցի, այլ կը կարմրէր ամեն մի
մօցիքուլ անգամ: Վերջապէս յիշեցի միքանի
ֆիզիքական օրէնքներ և դիմեցի խորամանկու-
թեան: Դատարկ տակառներն ու արկղները դար-
սելով միմեանց վրայ, բարձրացրի մինչև առաս-
տաղը, ուր տեղաւորուեցի ինքս՝ հաւատացած
լինելով, որ օդը այնտեղ անհամեմատ տաք կը լի-
նի: Թէև հիասթափուեցի. ոչինչ զանազանու-
թիւն չգգացի, բայց և այնպէս մնացի այնտեղ
պարզաձև՝ գլուխս կպցրած առաստաղին:

Դուքանչին մի բոպէ դուրս վազեց, ուր

անմիջապէս բարձրացաւ սրտալի ծիծաղ: Կար-
ծեմ, փուշ-կենդանիները ինձ վրայ էին ծիծա-
ղում, որովհետև Սաքուլն էլ ձայնակցեց նրանց՝
առանց տեղից շարժուելու: Մեր հիւրընկալը վե-
րադարձաւ բոլորովին լուրջ դէմքով, նստեց իր
տեղն ու, նայելով իմ կողմը, արտասանեց՝ «ա-
ղա, հիմա մի լաւ տաք-տաք հարիսա չէիր ուտի»:
— Ինչպէս չէ, ուրախանալով պատասխանե-
ցի ես, արա հրտեղ է, բեր:

— Հէնց էնպէս, ասում եմ, էլի:

Եթէ այդ միջոցին ձեռքիս քար լինէր, ուղ-
ղակի գլխին կը տայի: Նա երևի չգիտէր, որ զայ-
րացած մարդու հետ կատակ անելը երկիւղալի է:
Յանկարծ ոտի մի ուժգին հարուածով դուռը
բացուեց:

Ներս մտաւ մի առողջակազմ երիտասարդ
և արտասանելով «բարի լոյս», հանեց իր վրա-
յից թաց հափնջին ու ձգելով թախտի վրայ ա-
ւելացրեց՝ «ցրո՛ւ մի բաժակ օղի»: Յետոյ, նկա-
տելով Սաքուլին բացականչեց՝ «տօ, անտէր-
մոննդոնկ Սլինդիլօ *), խօ չէ՞ս գժուել, ինչ ես
շինում այստեղ: Ես նրա երեւալուն պէս երեսս
դարձրի հակառակ կողմը, որպէսզի չճանաչի ինձ:
— Իսկ նա ո՞վ է, կրկին խօսեց նորեկը, —
որ խեղճ մարդու հաւի պէս կուշ է եկել քեան-
դարում:

*) Սաքուլի աւելորդ անունը:

Անշուշտ հարցը իմ մասինն էր:

—Տօ, Գէօրգը՝ խօ չէ՞, այս անգամ ցածր
ձայնով հարցրեց Սաքուլին:

Ստիպուեաժ էի հայել հրա կողմը:

Նրա ուլ լինելը շատ լաւ գիտէի, սակայն
ոչ մի դէպքում չէի ցանկանայ հանդիպել իրան:
Նա յայտնի Արօն էր:

Նա յայտնի Արթուր Զր. Եթէ Թիֆլիզում երբեկիցէ խոշոր գողութիւն կատարուել է և հետքը միանգամայն կորել, եթէ հարուստ խանութի առաստաղ է ծակուել ու թանկագին ապրանք յափշտակուել, կամ անմատչելի դրամարկղ կոտրուել, առանց Արօի գլխաւոր մասնակցութեան չի եղել: Այդ յայտնի էր ամենքին, մանաւանդ ոստիկանութեանը, բայց փաստ չկար, ոչ-ոք չէր կարող ապացուցանել:

—Ո՞րք ես, Գէորգ ջան,—ծիծաղելով դիմեց ինձ,—երևում է քեֆդ շատ լաւ է... ինչո՞ւ ես կպել օճորքին ճանճի նման, մըսում ես, հա՛: Յաճ աբի, ես քեզ տաքացնեմ... ինչի նման ես, այդ ի՞նչ բանի մէջ ես փաթաթուել:

այդ ինչ բանի մէջ ես փորձարարեցի և
վերջի խօսքերը արտասանելիս բարձրաձայն
ծիծաղեց: Ի հարկէ իջայ և բարեհեցի իրան: Նա՛ ձեռ-
քիցս ամուր բռնելով, դիմեց պանդոկապանին:
Քիցս ամուր բռնելով, զիմեց պանդոկապանին:

— Գիտե՞ս, Գրիժօ, հազար տարի որ այստեղ
դուքան պահես, սրա նման ղօնաղ չես ճարի։

—Բա՛ս չգիտեմ, շտապով պատասխանեց
Գիթժն, խիստ ղարդիմանդ տղայ է:

Սաքուլը փոթկացրեց, իսկ Արօն մտրակի հարուած տալով պանդոկապանին արտասանեց՝ «ահա քեզ դարդիմանդ»:

—Արօ ջան, հոգուդ մեռնեմ, էլ չեմ ասի,
աղաղակելով դուրս վազեց, Գիժօն:

Արօր հարցրին թէ ի՞նչ եմ մտադիր անելու,
պատասխանեցի, որ վճռել եմ վերադառնալ Թիֆ-
լիզ, եթէ սալ կամ նրա նման մի բան ճարուի:

— Ոչ, կտրական ձևով արտասանեց նա, — մենք միասին կերթանք Ղլթէբա: Մի անգամ որ որոշել ես գնալ, պէտք է գնաս, եղանակը քեզ չպէտք է խանգարի:

Շատ խօսեցինք, շատ վիճեցինք, բայց անողորք էր Արօն։ Նա ինձ ուժով նստեցրեց իր ձիու վրայ, ետփնջով ծածկեց մէջքս ու հարուածելով ձիուն ասաց՝ «մտրակը հարկաւոր չէ քեզ»։ Նժոյգը, մի որոշ տարածութիւն վազելուց յետոյ, աստիճանաբար քայլերը հանդարտացրեց։ Նայեցի յետ և տեսայ ինչպէս Արօն ու Սաքուլը փէշները հաւաքած անտանելի նոսր ցեխի միջով վազեցին։ Մառախուղը կամաց-կամաց չքայլում էին։ Շուտով երեսցին լեռների գագաթները, որոնց վրայ արեգակն ու ստուերը խաղում էին։ Մեղմ քամին հալածելով քշում էր մշուշը։ Հողագործները իրանց գութաններով ու անասուններով լպումբ-խումբ ցրուած էին լեռնազառի մէջ ու իրանց գործը տեսնում։ Պանաղաշտի մէջ ու իրանց գործը տեսնում։ Պանաղաշտի մէջ ու իրանց գործը տեսնում։ Պանաղաշտի մէջ ու իրանց գործը տեսնում։

պոտների հարուածներէ հետ միախառնուելով, կենդանութիւն էին տարածում բնութեան մէջ: Մի տեղ, ճանապարհից ոչ-հեռու, մեծ խարոյկ էր վառած, որի շուրջը կանգնած էին մերկ մարդիկ ու իրանց շորերն էին ցամաքացնում: Նրանց միջից դուրս վազեց մի երեխայ, բոլորովին տկուր ու զիմելով ինձ բարձրաձայն խօսեց՝ «դու որ ձիու վրայ ես բազմել, բայց սրանք մեղքը չեն, որ ոտով են հետեւում քեզ ցեխերի մէջ»:

— Զշմարիտ ես ասում, պատասխանեցի ես, — ապրես:

— Որ այդպէս է, փող պէտք է բախշես:

Խօսք չունէի, ստիպուած էի կատարելու նրա պահանջը: Ինձ թուաց, որ ուղեկիցներս հետաքրքրական խօսակցութիւն ունենւալով ապառաժաւով ձիւ կանգնեցրի մասնակից լինելու համար:

— Գողացածի նման քողցր բան չկայ աշխարհիս երեսին, — շարունակեց Արօն, — ամեն բանից կը հրաժարուեմ, բայց այս օրհնեալ արհեստից երբէք: Հալալ աշխատանքով ու շարժարանքով ձեռք բերած փողով անկարելի է «լօթիանա» քէֆ անել:

— Ո՞վ սովորեցրեց քեզ, ինչից սկսեցիր այդ արհեստը, — հարցրի ես: — Զարմանալի բան է, ձեր ահագին ընտանիքում, նոյնիսկ ձեր ազգականութեան մէջ այդպիսի բան չկայ:

— Զարմանալու բան չկայ այստեղ: Ինչո՞ւ քո արհեստից Աստուած ոչ մէկին՝ ձեր ազգականութիւնից չի տուել: Շնորհալի մարդիկ մի-մի հատ են ծնւում: Հարցնում ես, ինչից սկսեցի: Առաջին անգամ, մանկութեանս հասակում մի աման մուրաբա գողացայ մեր հարեանների նկուղից: — Սօլօն էլ ճարպիկ գող է, — նկատեց Սա-

քուլը:

— Ո՞վ, կանգ առնելով ու նրա ետևից բռնեցի խօսակցութեամբ խօսեց Արօն, — ո՞վ, Սօլօն. նա գող է, հրժ, նա ջիբգիր է. ի՞նչ նրա բանն է գողութիւնը: Նա ջիբգիր է... լայնաղ կանեմ նրա հետ խօսելու:

— Ի՞նչ գիտեմ, — կոտորուելով պատասխանեց Սաքուլը, — իր ասելով «համփսճներ» էք:

— Էէ, — վրդովուած ձայն արձակեց Արօն, հինգ մատը միասին խօսակցի ճակատին բռնելով, — դու խելքի ես, ես նրա համփսճն... Երեւիս թքիք, եթէ այդ մոլորտարին արտաքնոցի մէջ չխեղդեմ, այդ խօսքի համար:

Տիրեց լուռութիւն: Արևի ճառագայթները ամպերի պատուածքի միջով տարածուեցին ամբողջ դաշտի վրայ՝ տաքութիւն ու լոյս սփռելով ամեն տեղ:

— Դուք կարծում էք, — շարունակեց Արօն, — որ ամեն մի սրիկայ գող է, կամ ամեն մի գող սրիկայ է: Իսկական գող երկու հօգի չի գտնուիլ թիֆլիզում: Խելք է հարկաւոր, ընդունակու-

Թիւն է հարկաւոր, հանաք-մասխարութիւն հօ չէ:

— Ի հարկէ մարդ չես սպանել երբէք, նկատեցի ես:

— Աստուած մի արասցէ, մարդասպանութիւնը էշութիւն է, աւազակութիւն է: Դու դարձեալ չես հասկանում Սաքուլի նման, որ աւազակի և իսկական գողի մէջ սարեր ու ձորեր կան: Ուղում ես մի երկու ամիս մօտս կ'աց գիշեր-ցերեկ, ես քեզ սիրահարացնեմ արհեստիս վրայ:

Այս ասելով իր շուրջը նայեց ու առաջարկեց Սաքուլին կարճ շաւղով գնալ. ինձ պատուիրելուց յետոյ, որ ես մեծ ճանապարհով ընթանամ Թողեցին ինձ ու ցեխերի միջով ծռեցին աջ կողմը ու շուտով անհետացան Թփերի ետև: Մնալով միայնակ նախ և առաջ զգացի, որ քաղցած եմ, բայց ինչ կարող էի անել, ստիպուած էի համբերել մինչև տեղ հասնելը: Զգիտէի քանի վերստ է մնացել մինչև Ղվթէէբա և այս հանգամանքը նեղում էր ինձ: Բախտի բերմամբ գիւղացիների հանդիպեցի, որոնք մի-մի դադանակ ձեռքներին բարձրաձայն վիճելով գալիս էին դէպի ինձ: Երբ իրար մօտեցանք, նրանք լռեցին ու բարևելուց յետոյ սկսեցին ձիս տնտղել:

— Քանի՞ վերստ է մնացել մինչև Ղվթէէբա, — հարցրի ես:

— Երկու վերստ հազիւ կըլինի, — պատասխանեց մէկը:

— Մի վերստ ու կէսից աւելի չի լինի, — աւելացրեց միւսը:

— Ի՞նչ տեղ է գտնուում Ղվթէէբա:

— Տեսնում ես այն սպիտակ ամպը, որ անպոչ հորթի է նման, հէնց նրա տակն է:

Ուրեմն քառորդ ժամից պէտք է հասնէի տեղ: Զարմանալի բան է, երբէք գիւղացին ճիշտ չի ասում, երբ հարցնում ես մնացած ճանապարհի տարածութեան մասին: Միշտ երկու, երեք անգամ պակաս է ասում: Ինչո՞ւ է այսպէս, չգիտեմ: Նոյնը կրկնուեց ներկայ դէպքում: Մի ժամ ու կիսից յետոյ հազիւ հասայ:

Ղվթէէբա վանքի կողքին դուքանի առջև դրուած էր սեղան սպիտակ սփռոցով ծածկուած ու վրան ամաններ դարսած: Զիս քայլերը արագացնելով, ինքնակամ մօտեցաւ ռուքանին ու կանգ առնելով ականջները սրեց և աջ ու ձախ կողմ նայեց: Ահագին դամփուր, որ պառկած էր այնտեղ, ծուլութեամբ վերկացաւ ու միքանի քայլ հեռանալով կրկին պառկեց: ռուքանի միջից դուրս եկաւ Արօն փուռը ձեռքին, որ կազմած էր վայրի ծաղիկներից. օգնեց ինձ ձիուց իջնելու և առանց խօսք ասելու յանձնեց ինձ փուռը: Նա ոտաբոբիկ էր: Հագին ունէր չափից դուրս լայն վարտիկ, որը անկասկած ռուքանի տիրոջն էր, իսկ իրանը, նոր լուացած կախուած էր հունի ծառից: Նրա լայն ձիտերով կօշիկներն ու գուլպաները նոյնպէս լուացած

հագցրած էին պարսպի ցիցերի վրայ: Դուրս եկաւ և Սաքուլը, քայլերը հազիւ փոխելով, ոտից մինչև գլուխը ցեխի մէջ շաղախուած:

— Սառւած եմ հանիւր, — դիմելով ինձ խօսեց Արօն, — հանիւր շորերդ, լուսն, բայց չի լսում ինձ:

— Մէկ միլիօն տաս, վարտիկս չեմ հանի, պատասխանեց Սաքուլը բարկացած:

Նստեցինք ճաշի: Արօն մեզ հիւրասիրեց այնպէս սրտալի, ինչպէս չէ հիւրասիրել ինձ երբէք ոչ մի բարեկամս, ոչ մի աղգակհանս: Ո՞ր տեղից էր ճարել այդ բոլորը, որ բերում էին ու դարսում սեղանի վրայ, այդտեսակ վայրենի տեղում:

Զգիտեմ ինչը դրդեց Արօն այդպէս պատուելու ինձ, այդպէս անձնուիրաբար վարուելու հետս. չէ՞ որ ոչ մի լաւութիւն արած չէի իրան:

1906, Թիֆլիզ



ՄԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔ ԹԵՂԱՒՈՒՄ

Յիսնուաւեցի Միխակօն առաջնակարգ փեսացուն էր համարւում իր հայրենական գիւղում:

Բաւականաչափ հարուստ, առողջ, զեղեցիկ և նոյնիսկ զբաղէտ: Ուրեմն ունէր բոլոր յարմարութիւնները իր հասակակիցների նախանձը շարժելու համար: Նա համոզուած էր, որ երբ քէֆը տայ՝ կարող է ամուսնանալ, թէկուզ հէնց տէրտէրի աղջկայ հետ: Գլխաւոր և միակ պատճառն էլ այդ էր, որ ոչ մի օրիորդի չէր հաւանում: Մոցիքուները անդադար գալիս էին մօտը սովորական առաջարկութիւններով, գովաբանելով իրանց «ապրանքը», սակայն Միխակօն մնում էր անտարբեր: Նա հանաք անելով հասկացնում էր նրանց, որ իր սրտի ուզածը գիւղում չկայ: Դիտաւորութիւն ունէր անպատճառ թիֆլիզից բերել հարսը և սպասում էր յաջող հանգամանքի որ իր բարեկամ վաճառականների աջակցութեամբ յաջողեցնի իր միտքը: Նա իր ծրագիրը վաղուց կազմել-պատրաստել էր, որից դուրս, ոչ մի պայմանով, չպէտք է ամուսնանար: Ծրագիրը պահանջում էր, որ հարսնացուն լինի քսան տարեկան, զեղեցիկ, ուսեալ, հարուստ և

համեստ: Իսկ եթէ դաշնամուր էլ կը նուագի, այդ արդէն աւելորդ շքեղութիւն պէտք է լինէր, թէն դաշնամուրի ձայնից նրա ականջները տանջուում էին:

Մի անգամ բաղդի բերմամբ Միխակօն հրաւիրուեց Թելաւ, իբրեւ խաչեղբայր իր հին ծանօթի հարսանիքին: Յայտնի բան է ուրախութեամբ գնաց, փափագելով ցոյց տալ իր բոլոր փայլը նոր հասարակութեան մէջ, այն էլ կախէթի պէս գոված տեղում: Թելաւի կիսավրացի հայ ժողովուրդը շատ դուր եկաւ Միխակօյին, մանաւանդ նրանց միամիտ բնաւորութիւնը: Իսկոյն ըմբռնեց, որ նրանք հիմնովին գատուում են Յիսիակալ-Գօրիի «մատրաբագներից»: Նրանց խնջոյքի պարզութիւնը, շուրի նուագելու և պարելու ընդունակութիւնը և միւս բոլոր յատկութիւնները՝ որոնք բաժին են ընկել միայն կախէթեցիներին, կատարելապէս հիացրին Միխակօյին:

Պսակը կատարուեց: Երբ եկեղեցուց վերադարձան փեսայի տունը, անմիջապէս թմբկահարն ու շուրի ածողը սկսեցին նուագել լեզգիական: Յանկարծ դուրս պրծաւ ամբոխի միջից Աթլաւաշան ու յանդուգն կերպով պարելուց վերջը՝ դուրս քարշեց Չիխմէյոյանին: Վերջինս էլ հրաւիրեց Թիւէլօյին և այսպէս իրար ետևից Բօթմանան, Տոպրական *) և միւսները առանց նազ անելու ուրախութեամբ պարեցին:

*) Մականուններ:

Զուռնաշի Տրաքախօն ոգևորուել էր: Նա իր կարմիր թաշկինակով քիթը լաւ սրբելուց յետոյ շուրի դրաւ գրպանն ու դուրսէն սարքեց՝ համոզուած լինելով, որ Յիսիակալեցի խաչեղբայրը առատօրէն կը վարձատրի իրան:

Հասարակութեան սիրելի Տէր-Աբէլը ցանկանալով զուարճութիւն պատճառել օտարական հիւրին, պատուիրեց փեսայի մօր Մօկլէ Տասօյին պարեցնել բոլոր օրիորդներին ու ջահէլ հարսներին: Աղջկերանց թւում կար մի վայելչակազմ ու գեղեցկազմ օրիորդ, որ Յիսիակալեցու ուշադրութիւնը գրաւեց. այդ նկատեցին ամենքը, նկատեց և ինքն օրիորդը:

Խնջոյքի կիսին Միխակօն արդէն գիտէր նրա ամբողջ կենսագրութիւնը, որը համապատասխան էր իր ծրագրին միմիայն երկու կէտում, այսինքն քսան տարեկան և գեղեցիկ, սակայն նա միանգամից վճռեց կամ Նատօի (այսպէս էր օրիորդի անունը) հետ ամուսնանալ, կամ պսակուելու մտքից բոլորովին հրաժարուել: Բարեբաղդաբար Միխակօյի կենսագրութիւնն էլ իսկոյն յայտնի դարձաւ բոլոր հիւրերի համար և խնջոյքի վերջին, լուսադէմին, երբ Տրաքախօն պառչգամբի վրայ կանգնած «սահարի» էր փչում, Յիսիակալեցի երիտասարդը թելաւեցի օրիորդին նշանը տուաւ:

Աշնան վերջերին Միխակօն իր ազգական-

ներով ու բարեկամներով՝ երեք ֆուրգոնի մէջ հազիւ տեղաւորուած հասել էին Թելաւ և իսկոյն սկսել հարսանիքի պատրաստութիւնը տեսնել: Խաչեղբայր Նիկօն, որ Յիւրիստալի տանուտէր էր, փեսային առանձին պատուելու համար իր կապոյտ նոյզով էր եկել՝ Տէր-Ստեփանի նախանձը շարժելով: Խեղճ քահանան շատ էր տանջուել, ֆուրգոնի մէջ խցկուած լինելով երկու պառաւ կանանց արանքում: Այս նորեկները Թելաւեցոյց համար ընդհանուր խօսակցութեան առարկայ էին դարձել:

Փեսայի կողմից ցանկութիւն յայտնուեց պսակի նախնիաց օրը այցելութեան գնալու հիւրերի հետ միասին հարսնացուի տուն, նպատակ ունենալով օր առաջ ցոյց տալ հիւրերին իր աննման ընտրութիւնը, սակայն չյաջողուեց այդ: Հարսի տունը խառն զրութեան մէջ լինելու պատճառով և էլի մի ինչ որ պատրուակով առաջարկուեց, որ հէնց ուղղակի միաժամանակ կատարուի ծանօթանալն ու պսակը: Միխակօն չհակառակուեց, նոյնիսկ խելացի համարեց խնամիների միտքը ամեն կողմից և այսպէս հանգէսը կատարելու համար նշանակուեց հետևեալ օրը:

Երեկոյեան ժամը ութը լրանալուն պէս, Յիւրիստալեցիք զուգուած ու կոկուած դուրս եկան իրանց բնակարանից նորափեսայի առաջնորդութեամբ, որ ամբողջովին զարդարուած էր արծաթէ ու ոսկէ իրերով: Զահէլ կանայք

առատութեամբ ներկել էին իրանց դէմքերը սպիտակ ու կարմիր գոյներով: Նրանց թուով կար մի պառաւ օրիորդ, որը բերուած էր Թելաւ յատկապէս «սաղացներու» համար:

Երկու կողմի խնամիները հանդիպեցին իրար չափազանց սիրալիր: Կանանց համբուրուելն ու գրկախառնութիւնը սրտաշարժ էր: Հիւրերը դեռ չէին տեղաւորուած սենեակում, երբ լսուեց դայրա-նաղարայի ձայնը:

— Նորահարսը ցոյց տուեցէք, աղաղակեց Միխակօյի մայրը, այդ անհամբեր պառաւ Սալօմէն,— դեռ ի՞նչ պարելու ժամանակ է:

— Նստեցէք հանգստացէք, ցաւներդ տանեմ, լսուեց հարսնացուի մօր ձայնը,— եկել էք, ի՞նչ էք գնում:

Նեղ ու շատ երկայն սենեակի խորքում տախտի վրայ նստած էր մի աղջիկ, չափից դուրս սպիտակադէմ, ինչպէս կաւիճ: Նրա յօնքերը ներկայացնում էին թանաքով ներկած երկու երկայն սև շերտեր: Նրա աջ և ձախ տեղաւորուել էին երկու շատ տգեղ կանայք: Դա էր ինքը հարսնացուն:

Երբ ամեն ինչ կարգի ընկաւ և հիւրերից իւրաքանչիւրը տեղ գտաւ նստելու, մայրը բռնելով Սալօմէի ձեռքից տարաւ իր աղջկայ մօտ ծանօթացնելու:

— Համեցէք, խնամի ջան, ահա ձեր հարսը:

— Խօ չէք գոռել, ի՞նչ էք խօսում,— բար-

ձրածայն աղաղակեց Միխակօն, որտեղ է նշանածս:

—Վհւյ քոռանամ, փեսայ ջան,—դժգոհութեամբ արտասանեց աղջկայ մայրը,—նշանածդ չէ ապա ո՞վ է:

Հիւրերի մէջ իրարանցում ընկաւ: Հարսնացուն սկսեց թաշկինակով աչքերը տրորել:

—Յիմարի տեղ էք ընդունում ի՞նչ,—զայրացած պատասխանեց փեսացուն,—նշանածս ուրիշ է, սա չէ:

—Սա է, սրդի ջան, տեսածդ ու հաւանածդ, հէնց սա է, քո կատօն:

—Նշանածս Նատօ էր և ոչ թէ կատօ,—զայրոյթից խեղդուելով գոռաց Միխակօն:

—Էս ի՞նչ կրակ է, ձեզ մատաղ,—արտասուելով խօսեց մայրը:—կատօ, ոչ թէ Նատօ:

Յայտնի չէ թէ ի՞նչ կերպով այդ միջոցին Յիսնուալեցիք աւանջին հասաւ, որ հարսնացունին փոխել են և որ սա այրի կին է...

—Գլուխս կըսպանեմ, գլուխս կըսպանեմ, դառնազին լալով ու երեսը չանգրելով կրկնում էր Սալօմէն,—Չահէլ որդուս այրի կնոջ հետ չեմ ամուսնացնի:

Բարձրացաւ անտանելի գոռում-գոչում:

Կանայք ու տղամարդիկ իրար անցան: Լաց ու կոծ, սպառնալիք, աղերսանք, անէծք, հայհոյանք միմեանց յաջորդելով կազմել էր սարսափելի ալմուկ: Վերջապէս փոքր ինչ հանգըտացան ու սկսեցին իրար աւանջի փափաւ, որի

հետեանքն այն եղաւ, որ բազմութիւնը բաժանուեց երկու բանակի: Դուռը բացուեց ու Յիսնուալեցիք շտապեցին դուռս գալ տանից՝ թելաւեցոց ձեռքից ազատուելու համար: Նրանց դիմաւորեցին տան բակում մի խումբ երիտասարդներ դազանակներով ու դաշոյներով:

—Ո՛ւր էք փախչում, նամարդներ,—խօսեց նրանցից մէկը,—դուք խօ չէ՞ք բեզարել կեանքից:

—Մատրարազներ,—աղաղակեց միւսը, ես ձեզ համար կէս կոպէկանոց գնդակ չեմ խնայելու: Աղջկայ գլուխը կտրեցիք ու ցանկանում էք սաղսալամաթ գնալ:

—Մեզ թելաւեցի կասեն, աւելացրեց երրորդը:

—Ինչ Աթլաւաշա կասեն,—պարծեցաւ միւսը:

Յիսնուալեցիների դրութիւնը անելանելի էր:

Նրանք իրար դէմքին նայելով ու խորհրդակցելով վճռեցին միտքները փոխել: Միխակօյի թուքը ցամաքել էր: Սա փորձեց վազելով ազատուել իր հոգեհաների ձեռքից, բայց չյաջողուեց: Աթլաւաշան ետևից հասնելով բռնեց նրան և մի ապտակ տալով հասկացրեց, որ իդուր է այդպիսի խաղերը:

Երկայն սենեակը նորից բազմութիւնով լցուեց: Պօսակցութեան եղանակը փոխուեց: Սկսուեց խաղաղ զրուցաբանութիւն, ուր ամեն մէկը բազմաթիւ օրինակներով ապացուցանում էր, որ Չահէլ այրի կնոջ և օրիորդի մէջ ոչ մի

զանազանութիւնն չկայ և որ նոյնիսկ առաջինը միջանի կէտերում առաւելութիւններ ունի: Ամբողջ բազմութիւնը շրջապատեց Միխակոյին ու նրա մօրը և ոչ մի միջոց չխնայեց հաւատացնելու, որ այդ կնոջ հետ ամուսնանալով երջանկութիւն կը վայելի: Գովաբանեցին նրա համեստ բնավորութիւնը, տանտիրէնութեան շնորհքը, մաքրասիրութիւնը, խելքը, կայլն, կայլն: Միխակօն քիչ արտասուեց, քիչ փնփնթաց և վերջը... յօժարուեց ամուսնանալ:

Հնչեց նորից դայրա-նաղարայի ձայնը, պարեցին բոլոր ջահէիները, ծիծաղեցին, ուրախացան ու վերջը դուրս եկան տանից և դիմեցին դէպի եկեղեցի, ուր ամեն բան արդէն պատրաստ էր պսակի հանդէսը կատարելու համար:

Հետեւեալ առաւօտը տխուր էր: Տխուր էր ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ Միխակօյի սիրտը լալիս էր, այլ եղանակը փոխուել էր: Մոխրագոյն ամպերը իջել էին ցած ու անձրև էր մաղում:

Նորապսակը անքուն գիշեր անցկացնելուց յետոյ կրկին վայ էր տալիս իր գլխին:

Ամբողջ տունը արթնացաւ, բոլորեքեան թթուած գէմքերով վերկացան, լուացուեցին ու սկսեցին պատրաստութիւն տեսնել Յիսկուալ վերադառնալու համար:

Մեծից մինչև փոքր կոտորուած էին այդ տե-

սակ խայտառակ անյաջողութեան հանդիպելու համար: Իրանց գիւղի պատիւը շօշափուած էին համարում: Իրանք «ապրանք» էին բերել ախմախ Թելաւեցիների վրայ սաղացնելու համար և վերջը... խայտառակութիւն:

Յանկարծ բակը մտաւ ետինջի մէջ փաթաթուած մի ձիաւոր, որը արագութեամբ իջնելով ձիուց, կապեց ձին թթան ծառից ու սկսեց հայհոյանք թափել Միխակօյի գլխին: Դանորապսակի հօրեղբայրն էր, որ հարսանիքին ուշացել էր:

— Փշանաս դու, ի՞նչ է արածդ, ինչո՞ւ դեռ տինը չես մտնում, էլ ինչի՞դ է պէտք գլուխդ...

Միխակօն արդարանալու միջոց չունէր: Նստած էր լուռ, գլուխը քաշ գցած ու մոլորուած:

— Այծի շիւափաւ ուտողները պէտք է քեզ խաբէին, շարունակեց հօրեղբայրը, — Թելաւեցի տխմարները պէտք է օյին խաղային Յիսկուալեցու գլխին... Ինչո՞ւ չես մեռնում, ի՞նչ երեսով պէտք է գնաս գիւղը... Թո՛ւ քո նամուսին...

— Մախլաս, — արտասանեց Միխակօն, — կեանքումս էսպէս ընտանամաղով չեմ արել:

1906, Թիֆլիզ

ՏԻՐԱՅՈՒ ՍՐԱՓՕ

Ամառուայ շոք օրին, հսկայական ընկուզե-
նու տակ նստած էին ծխական ուսումնարանի
մի խումբ աշակերտներ ու վիճում էին: Նրանցից
ոմանք փոխել էին դասատունը, իսկ ոմանք մնա-
ցել պատրաստականում: Փոխողները, համարե-
լով իրանց գիտուններ, հպարտ-հպարտ խրատ-
ներ էին կարդում «կտրուածներ» գլխին ու
մխիթարում: Նրեխաներից մէկը, որի մազերը
քննութիւնների նախնթաց օրը մայրը խուզելով
աստիճաններ էր շինել գլխի վրայ, մէջքի վրայ
պառկած մտածում էր:

— Սերօր, — յանկարծ խօսեց նա, — դու խօ-
փոխեցիր ու ես մնացի. ասա տեսնեմ ի՞նչ է
նշանակում «պատանի»:

— Սպիտակ կտաւ, — պատասխանեց Սերօրը,
— որի մէջ փաթաթում են մեռելներին:

— Ա՛ֆֆերիմ, — ուրախ-ուրախ վեր թռչելով
աղաղակեց հարց առաջարկողը, — «պատանի» նշա-
նակում է. ո՛չ երեխայ, ո՛չ մարդ, այլ ես, դու,
մենք ամենքս:

— Աբա իմացիր, — զայրացած արտասանեց
Սերօրը, — ի՞նչ է նշանակում ուսերէն «պրաշկա»:

— Զատկի գառ, — եղաւ պատասխան:

— Յիմար, գատկի գառ ուսերէն «բարաշ-
կա» է, իսկ «պրաշկա» լուացարար է:

— Ի հարկէ լուացարար է, ո՞վ չգիտէ այդ,
— լսուեց այս ու այն կողմից:

— Տղերք, Սրափօն գալին է, — արտասանեց
վախկոտներից մէկը, — դուրս կանի մեզ այստեղից:

— Ուտերս էլ չի կարող ուտել, — պարծե-
ցաւ դասատուն փոխողներից ամենաաջողը:

Տիրացու Սրափօն գիւղում յայտնի անձ-
նաւորութիւն էր: Տգէտները համարում էին
նրան գիտուն, իսկ փոքր ի շատէ բանիմաց մար-
դիկ ներողամիտ էին դէպի նա: Առաջինները
զարմանում էին, որ հոգեւոր իշխանութիւնը Սրա-
փոյին քահանայ չի ձեռնադրում, մանաւանդ որ
նրա ճաղատ գլխի եղած-չեղած մազերը արդէն
սպիտակել էին. երկրորդները երկիւղի մէջ էին,
որ մի գեղեցիկ օր կարող է քահանայ ձեռնադրուել
ու իրանց վզից կապուել:

Տիրացուն յայտնի էր դառել մանաւանդ
այնպիսի հազուագիւտ յատկութեան շնորհիւ, որ
ոչ ոք չունէր: Նրա կօշիկների կրունկները միշտ
ծուռ էին: Ծուռ էին ոչ թէ մաշուելու միջոցին,
ինչպէս երբեմն լինում է, այլ միշտ, նոր կօ-
շիկներ հագնելու առաջին օրից իսկ:

— Ի՞նչ էք այստեղ խոզերի պէս թափուել,
— յանդիմանեց Սրափօն, — դուք հիմի տանընդս-
տած գիրք կարդալիս պէտք է լինէիք: Ես ձեռ

հասակում երբեք տանից դուրս չէի գնում:

Տիրեց լուռթիւն: Բոլորեքեան շարժուեցին իրանց տեղերից՝ գնալու դիտաւորութեամբ:

— Բան չկայ, կացէք, — աւելացրեց տիրացուն. — քննութիւնները խօ վերջացան:

— Վերջացան, — լսուեցին շատ ձայներ:

— Ուրեմն կարող էք մնալ: Ձեզանից ով է կարդում Աւետարանը, — հարցրեց փոքր ընդմիջումից յետոյ:

— Ես, ես, — պատասխանեցին շատերը:

— Յետոյ բան-ման հասկանում էք:

— Քիչ ու միչ, — պատասխանեց Սերորը:

— Դէ որ այդպէս է, ի՞նչ է նշանակում

«փութալ»:

Ոչ ոք չհամարձակուեց ձայն-ծաղտուն հանելու:

— Ձեր վարժապետի հէրն անիծեմ. էն շուն-շանորդին, որ տարեկան երեք հարիւր մանէթ փող է ստանում ու բեխերը բղած բօլթա է տալիս, բաս ի՞նչ է ձեզ սովորեցնում: Ի՞նչ պէտք է սովորեցնի, երբ ուսերէն «խլէբա» չգիտէ ինչ է: «Փութալ» նշանակում է փոր վառ, այսինքն փութալու Մարիամ Աստուածածնի փորն է, իսկ միջի կրակը ինքը Քրիստոսն է, այսինքն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս: Հասկանում էք:

Երեխաները գոհ մնացին այսպիսի մեկնութիւնից:

— Իսկ «խունկը» ի՞նչ է, — հարցրեց Սերորը:

— Խունկը՞, խունկն ածում ենք հոտի համար. առանց խունկի չի կարելի: Կերակուրի մէջ աղ ինչո՞ւ ենք գցում. որովհետեւ հարկաւոր է. հասկանում ես:

— Ի հարկէ հասկանում եմ:

— Երբ որ այդպէս է, — ասաց տիրացուն,

— ես էլ կընստեմ, կըհանգստանամ... Դէ ձեռաց սրբեցէք տեղը:

Ամբողջ տարածութիւնը, որ բռնում էր ծառից ընկած ստուերը, ծածկուած էր անասունների աղբով: Երեխաները անմիջապէս մաքրեցին մի կտոր տեղ, ուր Սրափօն նստելուն պէս օտները մեկնեց նրանց կողմը: Համարեա ամենքը վրայ թափուեցին ու աջ ու ձախ քաշքշելով հանեցին կօշիկները:

— Երեք անգամ իննը քանի՞ս է, — լրջօրէն հարցրեց տիրացուն:

— Քսանութօթը, — եղաւ ընդհանուր պատասխան:

— Աստուած քանի՞ օրում — ստեղծեց երկինքն ու երկիրը:

— Վեց օրում:

— Մայլադէ՛ց... Աստուծու անունն ի՞նչ է:

Տիրեց լուռթիւն: Երեխաները իրար երեւի նայեցին ու շրթունքներն կրծելով արտասանեցին՝ «Աստուծու անունը»:

— Հը՛, նի զնաի՞շ... բաս էն հաստազուլիւր

չսովորացրեց... Դուրակ... Աստուծո՛ւ անունը
էմմանուէլ է:

— Էմմանուէլ, — կրկնեցին ամենքը գոհ սրտով:

— Ազգանո՛ւնը, — հարցրեց ամենափոքրը, որի
գրպանը լիքն էր ծիրանի կորիզներով:

Ընկերները նախանձեցին, որ իրանք չեղան
այդպիսի հարց առաջարկողը:

— Ի՞նչ ես ասում, իշի գլուխ, եշակ, — յան-
դիմանեց Սրափօն, — Ի՞նչ ազգանուն պէտք է ու-
նենայ Աստուած:

Բոլորեքեան միաձայն ծիծաղեցին ու ծաղ-
րեցին ընկերոջ տգիտութիւնը:

Յանկարծ նրանց ուշադրութիւնը գրաւեց
մի ծերուկ, որ մերձակայ բլուրից համարեա վազ
տալով ու հեալով դիմում էր իրանց կողմը: Նա
կանգ առաւ ու շփոթուած ձայնով կանչեց.

— Տղերք, տիրացու Սրափոյին չէ՞ք տեսել:

— Այստեղ է, — աղաղակեցին աշակերտները:

— Ասացէք, որ այստեղ եմ, — պատուիրեց
տիրացուն:

— Այստեղ է, — աւելի թունդ կերպով գոռա-
ցին նրանք:

Ծերուկը շնչասպառ հասաւ նրանց ու ձեռ-
քին պինդ պահած մի կտոր թուղթը, որ քրտնքից
թրջուել էր, յանձնեց Սրափոյին:

— Սրափօ ջան, հոգուդ մեռնեմ, տես ի՞նչ
բան է:

Այդ մի հեռագիր էր, իսկ այդ բանը, ինչ-

պէս յայտնի է, անասելի երկիւղ է պատճառում
գիւղացի մարդուն:

— Այս հեռագիր է, — արտասանեց հեղինակաւոր
ձայնով տիրացուն ու իր ակնոցները իւրոտ մատնե-
րով տրորելով աւելի կեղտոտեց ու դրաւ քթին:

Ներկայ գտնուողները շունչները պահած
սպասում էին սարսափելի դատավճռին: Ծերուկի
սիրտը ուժգին բաբախում էր:

— Փուճ աշխարհ... չօրթ իվօ գնաիշ, —
— տխրութեամբ արտասանեց Սրափօն, — Ի՞նչ պ-
սեմ, Դաւիթ ջան, արունդ քանդուել է:

— Վա՛յ, քարկոծեցէք ինձ, — աղաղակեց ծե-
րուկն ու կուչ եկաւ, փոքրացաւ. — Ստեփանս
մեռել է. օգնեցէք, քրիստոնեաներ...

Տարօրինակ բան. այդ օրը գիւղում երկու
հատ հեռագիր ստացուեց: Երկրորդը Տէր-Մինա-
սի անունով էր: Տէրտէրը կնունքի պատճառով
հարեան գիւղն էր գնացել: Իրիցկիներ թէև գու-
շակում էր, թէ ինչ պէտք է լինի բովանդակու-
թիւնը, սակայն անմիջապէս վազ տուեց Սրա-
փոյի մօտ, որ իրանց հարեանն էր:

— Աչքդ լուս, — ակնոցները հանելով շնոր-
հաւորեց տիրացուն, — Կհա Զաքարթալից ինչ է
գրում մայրդ. «Շուտով Մայիլոյի հարսանիքն է
լինելու, համեցէք»:

— Բերեցին թէ չէ, իսկոյն հասկացայ, որ
Մայիլօյի հարսանիքի մասին է, ծիծաղելով ասաց

տէրտէրակինն ու դուրս թռաւ գնաց, թողնելով հեռագիրը Սրափոյի մօտ:

Տարաբախտ Դաւիթի ու Տէր-Մինասի տնակները հեռու չէին միմեանցից, բայց որքան զանազանութիւն կար այդ միջոցին նրանց մէջ: Տէրտէրը վերադառնալով կնունքից շուտով կատարեց իր պարտաւորութիւնները սգաւոր Դաւիթի տան վերաբերեալ ու սայլերը լծել տալով ուրախ-ուրախ, ամբողջ ընտանիքով ճանապարհուեց դէպի Զաքարթալա, ուր սպասում էր նրանց քէֆ ու զուարճութիւն:

Դաւիթի տունը ընկղմուած էր ծայրացեղ վշտի մէջ: Նրա անմխիթար կինն ու երկու անշիկը գլուխնին մահու էին տալիս: Բոլոր ազգականները, բարեկամներն ու վերջապէս ամբողջ գիւղը մասնակից էր նրանց ցաւին: Խեղճ Ստեփանը, ծնողների միակ այդ արու զաւակը, նրանց յոյսն ու ապաւէնը, ուղիղ մի տարի առաջ գնացել էր Բագու բաղդ որոնելու համար:

Հոգեհանգիստն ու առհասարակ թաղման բոլոր արարողութիւնները կատարելուց յետոյ սգաւորները նստած թէյ էին խմում:

— Ո՛րտեղ է հեռագիրը, — հարցրեց մի մանրավաճառ, որ քիչ տեղեկութիւն ունէր ուսերէն այբուբենից:

— Հէնց քամակդ է ընկած այդ սև ու մութը,

պատուհանի վրայ, պատասխանեց հանգուցեալի մայրը:

— Ախպէր, բան չեմ հասկանում, բայց ինչոր անցագրի մասին խօսք կայ այստեղ: Տեսէք, գրած է «պասպօրտ»:

Գիւղական գրագիրը, որ առանց օղիի թէյ չէր կարողանում խմել, մօտեցաւ մանրավաճառին ու երկու հոգի միասին ընդհանուր ոյժերով բաւական չարչարուելուց յետոյ՝ կարդացին հետեւալը. «Անցագիրս հնացել է, ոստիկանութիւնը նեղում է, ուղարկեցէք նորը»:

Հետեւալ օրը անսովոր նորութիւն կար գիւղում: Թիֆլիզի թեմի առաջնորդը կառքի մէջ նստած իր սարկաւազի ուղեկցութեամբ հասել էր գիւղն ու կանգ առել փողոցում մի ստուերաշատ ծառի տակ: Համարեա բոլոր բնակիչները հաւաքուել էին նրա շուրջն ու գլխաբաց սպասում հրամանի:

— Ուրեմն ասում էք ձեր քահանան այստեղ չէ, — հարցրեց վրդովուած սարկաւազը:

— Կարգիդ մեռնեմ, գնաց Զաքարթալա, — պատասխանեց ալեղարդներից մէկը:

— Մայիօյի հարսանիքն է, — բացականչեց մի երեխայ ու ծածկուեց իր հօր փէշի տակ:

— Երէկ հեռագիր ստացաւ ու այսօր ճանապարհուեց ընտանիքով, — աւելացրեց տանուտէրը:

—Ապա մեր հեռագիրը:

Տէրտէրի ստացած հեռագիրը կոնսիստորիայից էր եղել այսպիսի բովանդակութեամբ. «Վաղը սրբազանը հասնելու է ձեր գիւղը, ուր կըմնայ գիշերելու. պատրաստեցէ՛ք բնակարան»:

1908, Թիֆլիզ



ԽՈՍՏՈՎ ԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սայլը կանգնեց փոքրիկ ու կուչ եկած ջրագացի մօտ, հին կաղնու ստուերի տակ: Ճամբորդները ցած իջան, թափ տուեցին իրանց չոխաների լայն փէշերն ու ցրուեցին զանազան կողմեր: Սայլապանը գոմէշները լծից նոր էր արձակել, երբ նրանք մէկ-մէկ վերադարձան թաց-թաց երեսներն ու ձեռքները թաշկինակներով սրբելով:

—Լաւ ջուր է,—ասաց մէկն ու պառկեց մէջքի վրայ՝ գլուխը յենելով ձեռքերի վրայ:

Դա արհեստով կօշկակար էր՝ ստորին տեսակի:

—Վահ, բառ չգիտէիր. սրա պէս ջուր չկայ ամբողջ Կախէթում, — պատասխանեց միւսը, մերկացնելով ու տրորելով իր գարշապատ ոտները:

Դա մի մրգավաճառ էր:

Նրանք երեք հոգի էին, չորրորդն էլ սայլապանն էր:

—Աբա սուփրայ,—գոռաց խապոտ ձայնով Գօճօ մականունով հաստիկ երիտասարդը, հանելով սայլից խուրջինը:

—Դուք նստեցէ՛ք, ես կըբերեմ ամեն բան,

— շտապով խօսեց սայլապանը, գետնին գցելով ճիպոտն ու բարձրանալով սայլի վրայ:

Երբ ամեն բան պատրաստեցին և բոլորեքեան ծալապատիկ նստեցին ճաշելու, մօտեցաւ նրանց մի ծերուկ գեղջուկ՝ պատառոտած շորերով, ալիւրի մէջ շաղախուած:

— Բարով էք եկել, տղերք, — արտասանեց նա խուլ ձայնով ու դրեց սուփրի մէջտեղը սառ. ջրով լի թաց կուժը:

— Նստիր, բիձա, — ասաց Գօճօն, ուժգին թափ տալով նրա փէշից:

— Կլսիրեմ հայու խուրջինը, — ժպտալով խօսեց ծերունին ու նստեց:

Նա ջրաղացպան էր:

Յարձակուեցին կերակուրի վրայ քաղցած գայլերի նրան և կարճ միջոցում միանգամայն անհետացրին ամբողջ պաշարը: Բայց գինին դեռ էլի կար տկի մէջ:

— Հաց չունեմ, բիձա, — հարցրեց Գօճօն, կրծելով ոչխարի բուդի ոսկորը:

— Հաց չունեմ, — պատասխանեց ջրաղացպանը, — բայց եթէ լայեղ կանէք, լաւ սիւմինդրի ճաթ ունեմ... Ի՞նչ կասէք, բերեմ:

— Բեր, էլի, հէր օրհնած, — միջամտեց սայլապանը, — ճաթը հաց չէ:

Ջրաղացպանը ծուլութեամբ վերկացաւ ու կաղալով գնաց ճաթը բերելու: Երևում էր, որ նա ոսկրացաւից տառապում էր:

Գինին խմում էին անընդհատ, կախէթեցիների սովորութեան համեմատ:

Ջրաղացպանը վերադարձաւ և շարտեց սուփրի վրայ ճաթեր, կարծես ցոյց տալու ցանկութեամբ իր առատաձեռնութիւնը:

— Քո տունը չքանդուի, — ծիծաղելով արտասանեց կօշկակարը, — քիչ էր մնում խեղդուէի. մից էք ուտում այս անտէրը:

Նա իր ճաթի կտորը սայլապանին տալով լցրեց գաւաթը կարմիր գինով ու խմեց:

Ամենքի գլուխները տաքացան: Պօսակցութիւն, ծիծաղ, հանաքներ իրար խառնուեցին: Ձայները աստիճանաբար բարձրանալով փոխուեցին աղմուկի, գոռում-գոչումի:

— Էս էլ՝ Աստուած կեանք տայ էն մարդուն, ով իր օրում մեղք չի գործել, — հառաչեց Գօճօն զօռ տալով իր փոկորդին ու կարմրելով:

— Դու էլ բան ասացիր, — ծաղրելով նկատեց կօշկակարը. էդպէս մարդ չկայ երկնքի տակ:

Այս հարցը անմիջապէս վիճաբանութեան առարկայ դառաւ: Ամեն մէկը մի բան էր ասում՝ առանց լսելու ուրիշի խօսքը:

— Քիչ համբերութիւն, քիչ համբերութիւն, — գոռաց Գօճօն, — մի խօսք ունեմ, մի խօսք...

Նա այս բանը կրկնում էր անվերջ, պտտացնելով իր ցուցամատը մերթ մէկի, մերթ միւսի քթի առաջ:

Վերջապէս տիրեց լուռութիւն:

* *

—Արթնացայ, — շարունակեց Գօծօն ընդարձակ առաջաբանից յետոյ: — Աքաղաղը նոր էր կանչել: Աչքերս բաց արի, տեսնեմ կինս կողքիս չկայ. հայ դէս, հայ դէն, չկայ ու չկայ...

—Վայ ես նրա... — բացագանչեց ջրադացականը:

—Լուացուեցի, երեսս խաչակնքեցի ու տանից դուրս եկայ, գնացի գործի... Ի հարկէ հասկացայ, թէ. ում հետ է փախել: Կար մի շանորդի, գող աւազակ: Տնով-տեղով գողեր էին: Նրա հայրը բանտում մեռաւ: Կինս փախել էր... էհ, ջհաննամ նրա գլուխը. պոռնիկ դուրս եկաւ... Ես ի՞նչ մեղաւոր եմ: Լաւ եղաւ որ փախաւ, ապա թէ ոչ՝ վաղ թէ ուշ ես նրան կըսպանէի:

—Երկուսին էլ միասին պէտք է սպանէիր,

—ոգևորուած բացագանչեց մանրավաճառը:

—Էէ... փախաւ, էլի, փախաւ... Ռվ է նրա համար դարդ անում. նրա հէրն էլ անիծած: Բայց սիրտս դադուում է կօշիկներին համար... Մի ջուխտ նոր կօշիկներ ունէի, Լարաբաղի, է, երկայն ճիտերով... տարել էին հետները շանորդիքը:

—Անաստուած շանորդիք, — փնթփնթաց սայլապանը, վիզը քորելով:

—Ափսոս, — աւելացրեց կօշկակարը, — արժէ ութ մանէթ, ինչպէս ութ կոպէկ:

—Մախլաս, տարան, էլի, տարան... Ես էլ, տղերք, նոյն գիշերն ևեթ վճռեցի փախցնել էն շանորդու քրոջը. շատ սիրուն քոյր ունէր: Գնա-

ցի ու պարզեցի նրանց տան բակում, խոտի դէզի քամակին... Գիշերը այնպէս մութն էր, որ կեանքումս չեմ տեսել նրա նման մութ գիշեր: Վերջապէս դուռը բացուեց ու դուրս եկաւ մի կին: Ենթադրեցի, որ հէնց նա է... Վրայ ընկայ, խոտեցի, բարձրացրի ու դրի ուսիս... էն բռնոթի հոտը որ դիպաւ քթիս... էն շանորդու մայրն էր եղել... Ո՛չ դէս, ո՛չ դէն, դէմուդէմ գետնին զարկեցի ու՝ հայդէ... փախայ:

Լսողները մի քանի վայրկեան ապշած մնացին: Յետոյ արտասանեցին՝ «վայ-վայ... օհ-օհ»:

—Պեղճ պառաւը պառկեց անկողին ու էլ չվերկացաւ: Մեռաւ մի շաբաթից յետոյ: Իր մահով մեռաւ թէ չէ... Աստուծուն է յայտնի. բայց մինչև այսօր սրտիս վրայ մի տեսակ ծանր քար է դրած:

—Դժուար բան է, արևս վկայ, — ասաց սայլապանը՝ ճաթը ծամելով:

Կօշկակարը տխրել էր, ըստ երևոյթին մտատանջութեան մէջ էր:

—Հը, ի՞նչ ես բայդուշի պէս քիթդ կախել, — կշտամբեց նրան Գօծօն, — իմ կնիկը փախաւ, քոնը խօ չէ:

—Հօրս ընդամառ արեցի, — վշտացած արտասանեց կօշկակարը, — էն էր ու էն, մինչև օրս լալիս է սիրտս...

Վերջին խօսքը խեղդուեց կոկորդի մէջ:

—Լաւ մարդ,—ասաց ջրադացականը,—ո՞վ չի ընդամառ արել իր ծնողներին:

—Դուք չգիտէք. շատ փիւս ընդամառ արեցի:

—Էհ, ի՞նչ լինի, լինի,—գլուխը թափ տալով ու հառաչելով խօսեց մրգավաճառը.—մի մազալու բան կը պատմեմ ես էլ:

Այս ասելով լցրեց բաժակն ու «Աստուած հոգին լուսաւորի Կօրխմազի» ասելով խմեց:

—Մեղք որ ասում էք, չէք հասկանում՝ ի՞նչ բան է մեղքը...

—Ո՞րտեղից յիշեցիր Կօրխմազին,—հարցրեց Գօճօն,—միտդ է՞ նրա երկար չօնգուրը:

—Ասում եմ, էլի... Շատ վատ բան արեցի... ինչքան ասէք՝ վատ. բայց էլ ի՞նչ կօգնեմ... Զահել էի, գլուխս տաք... Էհ, մախլաս...

—Ադա, շանտալայ, —միջամտեց Գօճօն,—իմ արածից էլ խօ վատթար չի՞ լինի. ի՞նչ ես նազի-նուզով ձգձգում:

—Արևս վկայ՝ վատթար է,—լրջօրէն արտասանեց մրգավաճառը, աչքերը յառելով երկընքին, արցունքները ծածկելու համար.—հին բան է, կըլինի քսան տարի:

Տիրեց լուռթիւն:

—Էէ... մախլաս... Դէ լսեցէք... Մէկ Տէր-Վարդանը գիտէ այս բանը ու մէկ էլ դուք կը գիտենաք: Աստուած էլ խօ գիտէ ու գիտէ:

—Փանք Բեզ, Աստուած,—փնթփնթաց ջրադացականը:

—Էլ ճաթ չունես, բիճա,—կիսաձայն հարցրեց նրան սայլականը, թեթեւ բոթելով ու վերջին կտորը ծամելով:

—Փանք Բեզ, Աստուած, փանք,—կրկնեց միևնոյն ձևով, կարծես նրան չէր վերաբերում սայլականի խօսքը:

—Ալահվերդիից գալիս էինք, ողորմած լինի ձեզ, ես ու խեղճ Կօրխմազը՝ իր չօնգուրով: Մի քանի շահի հաւաքեց այնտեղ: Ես էլ չորացած ձուկ էի տարել, քիչ թէ շատ խէր տեսայ. Աստուած շէն պահի նրանց օջախը: Եկանք թելաւ. դուք էք իմ պարոն, մի-մի չուխա առանք, մի կտոր բան կերանք, Աստուծու անունը տուինք ու ճանապարհուեցինք այս կողմը: Կիսխ-խեղ որ հասանք, լաւ միջնեց: Լուսին չկար: Դէմ ու դէմը մտանք մի ջրադաց: Խօ գիտէք, ջրադացներ կան այնտեղ: Բարեւ երեկոյ, Աստուծու բարի: «Հիւրեր չես ուզում, ախպէրացու», ասացի ես: Կօրխմազը վրացերէն չգիտէր, դարաբաղցի էր: «Աստուծու հիւրեր էք», —պատասխանեց ջրադացականը,—գլխիս վրայ տեղ ունէք. համեցէք»: Շատ լաւ մարդ էր... կենդանի է թէ մեռած, չգիտեմ: Մի կնիկ ունէր, որ հէնց գիտենաս երկնքից իջած հրեշտակ լինէր:

—Ուխան, — մռնչաց Գօճօն:

—Շարունակիր, պրծիր, բունս տանում է, —կարծես ակամայ ասաց կօշկակարը:

—Նստեցինք ընթրիքի, դուք էք իմ պարոն:

Նա էլ ունէր, մենք էլ ունէինք. էհ, վերջապէս, կերանք-խմեցինք: Կնիկը մեզ հետ չնստեց: Դրուստ ասեմ, աչքս նրա վրայ էր, բերնիս ջուրը գնում էր: Լաւ կոնծեցինք ու պառկեցինք քնելու: Բան չունէս, կարող էի քնել: Զրաղացական ամեն բան կարգի գցեց, ճրագը հանգցրեց ու պառկեց: Կօրխմաղի քունը շուտով տարաւ: Նրա խռովոցը հիմա էլ ականջիս է: Մարդ ու կինն էլ քնեցին: «Բաս ես տղայ չեմ լինի, թէ հիւրընկալիս կնկայ ծոցը չմտնեմ», մտքումս ասացի: Տեսէք իմ շան-որդու թիւնը:

— Ես քո հերդ անիծեմ, — արտասանեց կոշկակարը կիսախուլի աչքերով:

—Դրուստ ասեմ, ես էլ նոյնը կանէի, —
ասաց Գօճօն:

— Երբ տեսայ որ լաւ քնեցին, ասացի՝ «եա՛լ լա, աբա, Բահդօ, թէ իսկական տղամարդ ես, հունարդ ցոյց տուր»։ Վեր կացայ, պատէ-պատ գնալով դուռը գտայ, կամաց-կամաց բաց արի ու դուրս գնացի։ Ի՞նչ էք կարծում, ինչ բան ունէի դուրսը... Տեսէք իմ հարսագաղութիւնը։ Գնացի ու ջրաղացի ջրի ճանապարհը փոխեցի ու ձեռաց վերադարձայ. պառկեցի Կօրխմազի կողքին։ Զրաղացը կանգնեց։ Զրաղացականը ի հարկէ արթնացաւ։ Խեղճը ինչ-որ վնթփնթաց, յօրանջեց, վերցրեց թիւն ու զգուշութեամբ դուրս գնաց ջրի ճանապարհը դրստելու։ Ես էլ այդ էի ուղղում...

— Վայ, ես քո...,— հայհոյեց Գոճօն, ուժգին խփելով ափը ափին:

—Տես թէ ինչ շահաւորայ հս եղել, — մըթմըր-
թաց կօշկակարը:

— Ես չեմ, գող կատուի պէս չորեքթաթ գնալով՝ գտայ կնկայ անկողինն ու վերմակի տակ մտայ: Շատ մնացի թէ քիչ, այդ Աստծուն է յայտնի... Սիրտս զընգզընգ էր անում, վախեցնում էի՝ մարդը վրայ չհասնի...

—Ես լինէի, շանսատակ կանէի, արեւս վկայ,
—մոռնաղ Գօճօն:

—Քիչ մնաց՝ վրայ հասաւ,—շարունակեց մրգավաճառը։—Ձաղացը, որ նորից սկսեց բանել, պո՛ւկ, Բաղդօ. ձեռաց զնացի պառկեցի դարձեալ Կօրխմազի կողքին։ Ձաղացպանը, դուք էք իմ պարոն, վերադարձաւ ուշունց տալով ու պառկեց քնելու։ Ականջիս հասաւ ինչ որ քըշփշոցի ձայն... Ես լեղապատառ եղայ։ «Վա՛յ, քու տղիս տղայ», յանկարծ աղաղակեց ջաղացպանն ու նետուեց մեր կողմը։

—Ահա՛, օրհնու՛ւի նրա ծնողը,—արտասանեց
Կօշկակարը աչքերը արորելով:

—Նետուեց մեր կողմն ու շուտով գտաւ մեզ: Զեռքը դրեց դեռ Կօրխմազի կրծքին, յետոյ իմ կրծքին: Շտապով գցեց իր գտակը ինձ վրայ ու վազեց, ճրագ վառեց: Ես անմիջապէս այն գտակը դրեցի խեղճ Կօրխմազի կրծքի վրայ:

— Վայ, քանդուկի քո տունը, շանձիժ կե-

րած, — նստելով ու քրտինքը սրբելով, արտասանեց կօշկակարը:

— Վառեց ճրագը, վերցրեց դագանակն ու իջեցրեց կօրխմաղի գլխին...

— Վա, վա, վա, — բացադանչեցին լսողները:

— Լաւ է, չկարողացաւ գլխին դիպցնել, ապա թէ ոչ՝ տեղն ու տեղը կըսպանէր: Դիպցրեց աջ ուսին: Խեղճ ողորմելին հարայ տալով վեր թռաւ տեղից ու կրկին գլորուեց գետնին:

Բոլորեքեան շունչները պահած լսում էին: Ամբողջ պատմութեան միջոցին շաղացականի ձայնը ոչ ոք չլսեց, ոչ ոք էլ չնկատեց, թէ ինչ տպաւորութիւն է գործում նրա վրայ այդ բանը: Նա՝ ամենքի համար անսպասելի կերպով, գոռագոռաց, յարձակուեց պատմողի վրայ ու սկսեց թէ եղունգներով չանգրոտել նրա երեսը և թէ ատամներով կրծոտել մարմինը:

Մի անգամից իրարանցում ընկաւ. մարդիկ ապշեցին, իրար անցան: Երբ ուշքի եկան ու մի կերպ կարողացան ազատել մրգավաճառին դագան կտրուած մարդու ճանկերից, նրանք աւանատես եղան սարսափելի տեսարանի: Զոհի կանատես եղան սարսափելի տեսարանի: Զոհի գէժքը արիւնշաղախ, գլխուած, ալյանդակուած էր և մի աչքը տեղից հանած: Զաղացականը կատաղաբար մռնչում էր և անդադար թքում, մերկացնելով արիւնոտ ատամները:

— Է՛յ, է՛յ աւանակ, — աղաղակեց սալապանը, — քսան տարուայ ջիգրը հիմի հանեցիր:

1911, Թիֆլիս

ՄԻ ԷՉ ԻՄ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ

(Իշխան Էրաստ Զելոկանովի յիշատակին)

Ա.

Նոր էի տուն վերադարձել հաշտարար-դատաւորի գրասենեակից, որտեղ ունէի գրագրի պաշտօն: Պէտք է ասել, որ այն ժամանակ ինքս ինձ համարում էի մեծ մարդ, չնայած այն հանգամանքին, որ յիշեալ գրասենեակում՝ դատաւորից սկսած մինչև դռնապանը ինձ անուանում էին «маленький» (փոքրիկ): Անուանում էին այդպէս երկու պատճառով. առաջին՝ որ 14 տարեկան էի, և երկրորդ՝ որ հասակս կարճ էր: Բայց այդ միևնոյն էր ինձ համար, հաւատացած էի, որ փոքր մարդ չեմ: Հաւատացած էի նոյնպէս, որ ես դատարանի գրասենեակում շատ գործ եմ կատարում, անուշադիր թողնելով այն իրողութիւնը, որ՝ ընդհանուրի կարծիքով, բացի թուղթ փշացնելուց ուրիշ ոչ մի գործ չէի կատարում: Յիշում եմ, շատ էի զարմանում, որ երկար ժամանակ ոռճիկ չէին նշանակում ինձ:

Ասացի որ նոր էի տուն վերադարձել. բայց աւելի ճիշտ կրկինի, եթէ ասեմ, որ նոր էի վաղ տալով ու թռչկոտալով տուն հասել: Եւ ինչպէս

չվագէի, երբ գիտէի, որ տանը չնաշխարհիկ մի բան կայ ինձ համար: Նախընթաց օրը Թիֆլիզից ստացել էի մի նուէր, որի մասին վաղուց երազում էի: Շատ էի լսել, բայց երբէք չէի տեսել, և յանկարծ այդ բանը ունէի, ես նրա տէրն էի: Այդ մի փոքրիկ տուփ էր ակվարէլ ներկերով, 12 գոյներէից բաղկացած:

Ունէի մօտիկ ազգական՝ յանձին ինձ հասակակից և մտերիմ ընկեր Ալեքսանդր Դուլիշանեանի (վաղուց մեռած է): Նա ուսանում էր Թիֆլիզի (վաղուց մեռած է): Նա ուսանում էր Թիֆլիզի գիմնազիայում: Մեր մէջ մշտական նամակագրութիւն կար, որի բովանդակութիւնը բացառապէս «օգային ամբողջներ» էին: Նա՝ ցանկանալով ինձ ուրախութիւն պատճառել, տնտեսել էր մի փոքրիկ գումար և ինձ համար ներկեր գնել:

Սրտատրոփ հասայ տուն և բաց արի իմ անգին ներկերի արկղը: Ոգևորութիւնս այնքան մեծ էր, որ ինձ թւում էր, թէ հրաշքներ պէտք է գործեմ: Ամոռանալի ընկերս ներկերն ուղարկել էր ինձ համար, բայց մոռացել էր վրդարկել էր ինձ համար, բայց մոռացել էր վրձինի մասին հոգալ: Վրձիներն առհասարակ ինքս էի շինում սեփական մագերիցս, բայց այս անգամ ցանկանալով ունենալ ներկերիս արժանի վրձին՝ կտրեցի 3 տարեկան ամենափոքր եղբօրս մագերից մի փունջ ու վրձին շինեցի:

Երեխան սկսեց դառնագին լալ և յետ պահանջել իր մագերը: Մայրս բարկացաւ ինձ վրայ՝

անողոք վարմունքիս համար, բայց անուշադիր մնացի դէպի այդ բողոքը:

Որոշել էի մի պատկեր ստեղծագործել, մի ժամում, մի ակնթարթում:

Կերակուրը պատրաստ դրած էր սեղանի վրայ ինձ համար: Մայրս անդադար յիշեցնում էր ճաշել, ինքս էլ քաղցած էի, բայց այդ վայրկեանին նկարելու ցանկութիւնս անյաղթելի էր: Որոշել էի նկարել «սիրենոս»՝ կէսը աղջիկ, կէսը ձուկ: Այդ պատկերը տեսել էի դերձակ Մովսէս Ազարեանի տան դրսի պատի վրայ կըպցրած:

Մինչև այդ օրը ներկերի տեղ գործ էի ածում լեղակ, տորոն և թանաք. ուրեմն հասկանալի էր իմ հիացմունքը, ունենալով ձեռքիս տակ 12 կտոր իսկական ներկեր: Վերջապէս նկարեցի «սիրենոս» ցանկացածս գոյներով և հրճուեցի, տեսնելով թղթի վրայ գոյների այդքան հարստութիւնը: Մէջտեղը ներկայացրած էր ձուկ-աղջիկ, որ աջ ձեռքին ունէր ծաղիկների փունջ, իսկ ձախ ձեռքով բռնել էր առագաստաւոր նաւ: Տակի աջ անկիւնում նկարուած էր եկեղեցի:

Մոռացայ ասել, որ նկարելուս ժամանակ ուշադրութեամբ հետևում էր մօտ ութ տարեկան Միտիան (Դիմիտրի): Նա առհասարակ միշտ ներկայ էր լինում իմ «գեղարուեստական» աշխատանքների միջոցին: Այդ երեխան միակ արու-

դաւակն էր գաւառապետ իշխան Էրաստ Չելօկաեվի, որ բնակւում էր հարեան տան մէջ: Այդ տունը պատկանում էր քեռուս:

Ես նստեցի ճաշելու, իսկ Միտիան դեռ էլի նայում էր նկարին ու ըստ երևոյթին զարմանում: Շտապում էի շուտ վերջացնել ճաշս, որ պէսզի մի ուրիշ բան էլ նկարեմ: Գլխիս մէջ պտտւում էր «հարսանիք» պատկերը, որ նոյն պէս տեսել էի դերձակ Մովսէսի տան պատի վրայ: Յանկարծ դուրս թռաւ սենեակից Միտիան, ձեռքին ունենալով իմ վերջին ու թանկագին գործս: Բնականաբար ընկայ նրա ետեւից, բայց դժբաղդաբար ոտս ձուռեց և փռուեցի գետնին: Յափշտակողը հասաւ իր նպատակին: Մինչդեռ ես տրորում էի ջարդուած ծընկներս, նա արգէն թռչկոտում էր իրանց պատըշնեքի վրայ ու ի սրտէ հրհուում: Ես չէի կագամբի վրայ ու ի սրտէ հրհուում: Ես չէի կարող գնալ նրանց տուն, որովհետեւ սաստիկ ամառում էի նրա քոյրերից, որոնք նոր էին սկսել հասունանալ: Հրաժարուեցի նոյնիսկ տանից դուրս գնալու, կարծելով որ Չելօկաեվի ամբողջ ընտանիքը Միտիայի հետ միացած ինձ վրայ են ծիծաղում:

Զարմանում էի, թէ ինչո՞ւ Միտիան այդ աստիճան անաստուած վարուեց հետս. չէ՞ որ միշտ յօժար կամբովս նուիրում էի իրան, այդ ապերախտին, իմ նկարած պատկերները: Ճաշս էլ հարամ եղաւ, սիրտս էլ կոտրուեց, այնպէս

որ «հարսանիք» նկարելու տրամադրութիւնս միանգամայն խորտակուեց:

Մի ժամից յետոյ, ամեն ինչ մոռացած, վեգ էի խաղում տղերանց հետ:

— Աւազնու, — չորս հատ վեգ զցելով արտասանեց Բլուքունը (կակազ):

— Ո՛չ մէկը... — ուրախալով բացագանչեցի և, զցելով վեգերս, ասացի՝ ալչո՛ւ:

Չորսից երկու հատ ալչու նստեցին. ուրեմն աջողութիւնը իմ կողմն էր. և այդ բանը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ: Նախընթաց օրը 60-ի չափ վեգերս տանուլ էի տուել:

Մեզ խաղացողներին շրջապատել էին բազմաթիւ տղաներ և ուշադրութեամբ հետեւում մեր խաղին:

Նրանցից ամեն մէկը ցանկանում էր, որ ես տանէի, որովհետեւ Բլուքունին ոչ ոք չէր սիրում: Նա այս բանն զգում էր և ի հարկէ չարանում:

— Կո-կո-կո՛րիւր այստեղից, — գոռաց նա ամենափոքրի վրայ և ուժգին բոթեց:

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, Բլուքուն, — բողբոջեց երեսան և իսկոյն սպառնաց. — սպասիր, եղբօրս ասեմ... երեկուայ նման մի լաւ դնքսի քեզ:

— Ծը-ճը-ճը...

Խեղճը ուզեց ասել «ճպոռոտ», բայց բան դուրս չեկաւ, ուստի կրկնապատիկ զայրացաւ: Այս հանգամանքը առիթ տուեց տղերանց բար-

ձրաձայն ծիծաղելու: Ես աշխատեցի դապել ինձ.
մեղքս եկաւ:

Հէնց այդ միջոցին երեւաց Գրիշկա անուշով
ոստիկանական ստորին պաշտօնեան: Նա միշտ
դանդաղաշարժ, այս անգամ արագաքայլ մօտե-
նում էր մեզ: Մենք այդ բանի մէջ գուշակե-
ցինք չար դիտաւորութիւն և բոլորեքեան միա-
սին լռեցինք: Նա յաղթական հայեացքով մօտե-
ցաւ մեզ և ոտի մի հարուածով ցրիւ տուեց մեր
վէգերը: Յետոյ, նայելով երեսիս, հրամայեց,
որ հետևեմ իրան: Ես նախ վախեցայ, գունա-
տուեցի, սակայն չկորցրի ինձ: Առանց երկար
մտածելու վազ տուեցի առաջ, փողոցի հակա-
ռակ ուղղութեամբ, յետոյ ծռելով ճանապարհս
մտայ դարբին Ղահրամանի տան բակը: Այնտե-
ղից թռչելով՝ ցանկապատի վրայից անցայ Բաղ-
դասարի պարտէզը և այսպէս բակից բակ, պար-
տէզից պարտէզ անցնելով՝ գրգռեցի շներին, ո-
րոնք հաշելով հալածում էին ինձ: Անիրաւ ու-
տիկանը հետևում էր շարունակ ինձ: Ինչպէս
ասուած է, նրա աչքը դուրս եկաւ, մի քանի
անգամ գլորուեց եղինջների մէջ: Աստիճանա-
բար զայրանալով՝ յիշոցներ էր, որ ուղղում էր
իմ հասցէին: Նա իր դագանակը, որ զէնքի տեղ
էր ծառայում, պտրտեցնում էր օդի մէջ, բայց
թփերն ու ծառերը արգելում էին իմ կողմ նե-
տել: Երբ հասայ խուլ-Գիգօյի բակը, այնտեղ
փոքր ինչ անաջող բան դուրս եկաւ. սակայն ոչ

ինձ համար, այլ Գրիշկայի: Ես քաջ ծանօթ լի-
նելով այդ տեղի «ծակուծուկ»-երին՝ բարձրա-
ցայ կուտակուած գերանների ու քարերի վրայ
և կամաց-կամաց անցայ միւս կողմը: Այսպէս
ճանապարհս թէև երկարացաւ, սակայն ձեռնառու
էր ինձ համար: Գրիշկան, օգտուելով հանգա-
մանքից, ուզեց կարճ կտրել ճանապարհն ու
զնաց ուղիղ գծով: Անպատճառ պէտք է հասնէր
ու բռնէր ինձ, եթէ բաղդը չդաւաճանէր իրան:
Այդ ուղիղ գիծն ունէր այնպիսի անյարմարու-
թիւններ, որոնց մասին տեղեկութիւն չունէր
նա: Հազիւ հասել էր մէջտեղը, երբ յանկարծ
կանգ առաւ և իր չուխայի փէշերը բարձրացնե-
լով՝ սկսեց բարձրաձայն ուշուկ տալ թէ տան-
տիրոջ և թէ ինձ: Երբ շուռ եկայ, տեսնելու թէ
որքան հեռու է ինձանից Գրիշկան, ողորմելին
կանգնած էր խուլ-Գիգօյի տնակի առջև ու ոտ-
ները քսմսում էր գետնին ու անդադար թքում:
Վերջապէս դուրս եկայ փողոց, բոլորովին քրք-
տինքի մէջ կորած: Այնտեղ հանդիպեցի երեսա-
ների անագին բազմութեան, ուր կային և մի
քանի հոգի տղամարդիկ: Բոլորեքեան աղաղակե-
լով՝ «մի վախենար, մի վախենար»՝ դիմա-
ւորեցին ինձ և համոզեցին չփախչել: Շու-
տով Գրիշկան էլ հեալով ու կաղալով մօտե-
ցաւ մեզ:

— Գլխիդ տամ այս դագանակը, խուսոս
ձայնով գոռալով դիմեց ինձ:

Ահա այստեղ իշխան էրաստ Չելօկաեվը և նրա կին իշխանուհի Աննան օգտուել էին բարեյաջող հանգամանքից և մանրամասն պատմել իրանց գիտցածը իմ մասին: Մեր ընտանեկան հանգամանքները քաջ յայտնի էին նրանց: Չէին խնայել ոչ մի բան՝ պատկառելի ծերունու հետաքրքրութիւնը շարժելու: Նրբամիտ իշխանուհին նկարագրել էր ամենավառ գոյներով իմ անշուք կենսագրութիւնը, այնպէս որ դուրս էր քաշել Օրլովսկու բերանից. «Интересно взглянуть на этого мальчика» (հետաքրքրական է տեսնել այդ աղային):

Թիֆլիզի նահանգապետ Օրլովսկին ինչ-որ գործի համար եկել էր Սդնախ ու իջևանել Չելօկաեվի տանը:

Իշխանուհին անմիջապէս պատուիրել էր պրիստաւին կանչել ինձ, իսկ նա հրամայել էր ոստիկանական ստորին պաշտօնեայ Գրիշկային իսկոյն և եթ գտնել ինձ ու բերել:

Մեզ ուղեկցող բազմութեան մէջ նկատեցի Յովհաննէս եղբօրս՝ այլայլուած դէմքով: Նա զինուած էր քարերով, անկասկած Գրիշկային զարկելու նպատակով: Նկատեցի նոյնպէս նրանից փոքր եղբօրս՝ Քրիստափորին: Նա էլ բարեր ունէր ձեռքին: Բայց ինչի նման էր այդ միջոցին խեղճ երեխան: Արտասուքն ու խլինքը իրար հետ խառնելով, քսման էր ամբողջ դէմքը: — Կորէք այստեղից, — գոռաց պրիստաւը և

մօտենալով Գրիշկային՝ աղանջին ասաց, — էշ, էշ, էշ... աւագակ ես բռնել ի՞նչ է:

— Կծում է, — պատասխանեց նա, արորելով իր ժարմինը:

— Սուտ է ասում, — բողոքեցի ես, — կմշտեցի, որովհետև շորերս պատռեց:

Պրիստաւը հազիւ զսպեց ծիծաղը, և ես զարմացայ, թէ ինչ կար այստեղ ծիծաղելու:

Իշխանուհին զիմաւորեց ինձ սանդուխի վրայ ուրախ ու յուզուած դէմքով և ձեռքիցս բռնելով տարաւ սենեակը, կարգի բերեց մագերս ու շորերս և երկու խօսքով պատուիրեց քաղաքավարի պատասխանել նահանգապետի հարցերին: Ես բան չէի հասկանում, կարծես երազի մէջ էի: Աղանջներս այլուում էին, գլուխս թրմւած էր:

Իշխանն ու իշխանուհին տարան ներկայացրին ինձ նահանգապետին:

Ժպտադէմ ծերունին ձեռքը քսելով գլխիս հարցրեց.

— Դո՛ւ ես նկարում այս բաները:

Սեղանի վրայ դարսած էին բացի «սիրենոսից» նաև իմ միւս նկարները:

— Այո, ես եմ նկարում:

— Ո՞րտեղ ես սովորել:

— Ո՛չ մի տեղ... միայն տեսել եմ դերձակ Մովսէսի տան պատի վրայ այսպիսի պատկերներ:

Ի սրտէ ծիծաղեցին ամենքը, իսկ ես ամօթից հալուեցի:

— Молодецъ! Молодецъ! — եղաւ նահանգապետի վերջին խօսքը. — կերթամ Թիֆլիզ ու մի բան կըմտածեմ:

Տարան ինձ սեղանատուն և հիւրասիրեցին քաղցրեղէններով: Մինչև այդ օրը ոչ ոք ինձ այդպէս չէր փաղաքշել: Միտիայի ուրախութեանը չափ չկար. նա իրան հերոս էր զգում:

— Էգուց էլ կըգամ, կըփախցնեմ նկարդ, — ասաց նա:

Երբ այնտեղից դուրս եկայ, փողոցը դատարկ էր: Այդ բանը հիասթափեցրեց ինձ: Ես երեակայում էի տեսնել ահագին բաղմունքիւն, որ պէտք է սպասէր իմ դուրս գալուն: Սլլադոան մօտ յանկարծ վեր թռաւ նստած տեղից քնաթաթախ Գրիշկան: Արդէն մութն էր:

— Բարի գիշեր, — ձեռքս սեղմելով ասաց նա, — Էգուց ճաշին քեզ մօտ եմ... Ինչքան լաւութիւն արեցի քեզ, իսկ դու հօրս հոգին ուշուց տուեցիր... Աշխարհը փուչ է... Իսկի բաղդ չուենեմ... Ոտներս կոտրտեցի ետևիցդ վազ տալով...

— Ե՛րբ յիշեցի հօրդ հոգին, — հարցրի ես:

— Բաղդ որ ունենայի, աղջիկ կըծնուէի...

Գնա, լաւ, բարի գիշեր. Էգուց սպասիր ճաշին: Քայլերս ուղղեցի մեր տան կողմը: Պատի տակ մթութեան մէջ երևաց ինչ-որ մարդ:

— Ահա քո-քո-քո-քո վէգերը, — արտասանեց նա:

Բարի տղայ էր Բլուքունը:

— Քեզ եմ նուիրում, Սօսօ, — պատասխանեցի. — այսուհետեւ էլ չեմ խաղալու, գնալու եմ Թիֆլիզ:

— Վա, վա, վա, վա...

Այդ միջոցին հեռուից լսուեց մի կնոջ զիւ ձայն. «Գետինը մտնես, Սօսօ. ո՞ր ջհանամն ես գնացել. ինչո՞ւ չես գալիս շնթոն»:

Միւս օրը չգնացի հաշտարար դատաւորի գրասենեակը ծառայելու: Տանն էլ չէի ուզում բան շինել. նկարելու սովորական աշխոյժս անյայտացել էր: Սրտիս մէջ մի տեսակ դատարկութիւն էի զգում:

— Բարի լուս, հը՛մ, պատրաստ է, — լսուեց նաղշքար Միխակի ձայնը:

— Պատրաստ չէ, — պատասխանեցի, — երեկոյեան եկ տար... Այսուհետեւ էլ չեմ գրելու, գնում եմ Թիֆլիզ:

Իւրաքանչիւր առաւօտ, ծառայութեան գնալուց առաջ, գրում էի մի հատ ցուցանակ (выписка) և ստանում էի Միխակից 20 կոպէկ վարձատրութիւն: Թիթեղն ու ներկերը նա էր հասցնում ինձ: Նա մի տեսակ կապալառու էր, իսկ ես բանուոր:

— Է՛յ, անմախ, խօ չես գժուել, ինչե՛ր ես դուրս տալիս, — գոռաց նա. — մարդիկ սպասում են, խոստացել եմ... խօսքս հազար թուման արժէ, գիտե՞ս:

—Ասացի՛ երեկոյեան, պրծաւ գնաց:

Միխակը տեսաւ, որ հանաք չեմ անում:
Մի ըոպէ՛ ապուշ-ապուշ՝ երեսիս նայելուց յետոյ ձեռքը տարաւ իր գրպանն ու արտասանեց.

—Ահա՛ մի շայի էլ քեզ փէշքաշ, հը՛մ, հիմա ի՞նչ կասես, գրի՛ր պրծիր:

—Ձեմ ոգո՛ւմ:

Մայրս բարկացաւ վրաս, յանդիմանեց ինձ և պատուիրեց, որ անմիջապէս գրեմ:

—Բարի լնւս,—լսուեց Գրիշկայի հաստ ձայնը,—բւրով, Միխակ. իմացա՛ր երեկուայ մազալու համբաւը. ախար էս անպիտանին թիֆլիզ ենք զրկում:

—Դիփ չաքուշի տղի*) շան-որդութիւնն է, —աղաղակեց վրդովուած Միխակը և առանց շունչ առնելու աւելացրեց. —ձեռքս որ ընկնի, հոտած ձուի պէս գետնով կը տամ:

—Ինչպէս տեսնում եմ, դու լաւ լազաթի «հազիր» ես, իսկ ինձ չես հարցնում, որ ըողազս ցամաքել է... Խուլ ես, որ ասում եմ՝ թիֆլիզ ենք զրկում:

—Ես էլ էն եմ ասում,—շարունակեց Միխակը աստիճանաբար ձայնը բարձրացնելով,— որ դիփ էն հարածգաղէն է մեղաւոր... Բաս մարդ չեմ լինի, եթէ նրա խաղէյին Ալեքսուն չասեմ...

*) Ալեքսանդր Ստեփանեան (Սե-Սանդրո):

—Հաշի, օգն, —ծաղրեց Գրիշկան:

—Թէ չասեմ, շուն լինեմ... կասեմ որ ջամբազութիւն է անում ու էս խեղճ ողորմելուն էլ իր խելքի շինում... Ինչո՞ւ չեմ ասի. ծանօթ չեմ, թէ ի՞նչ է... Ո՞վ ներկեց անցեալ տարի նրա տան կտուրը...

—Դէ հիմա գնա քնի,—յորդորելով ընդհատեց նրա խօսքը Գրիշկան. —մենք հարկաւոր գործ ունենք:

—Ես խօ էդ չեմ ասում... Մարդուն խօսք եմ տուել, որ այսօր առաւօտեան կանուխ պատրաստ կըլինի... խօսքիս տէրն եմ... Աւելի լաւ է մեռնեմ, քան թէ դատարկաձեռն այստեղից դուրս գնամ... Դէ շուտ արա, պրծիր:

Այս ասելով Միխակը նստեց թախտի վրայ և այնպիսի շարժումներ գործեց, կարծես յաւիտեան այդ դրութեան մէջ պէտք է մնայ:

—Ասացի՛ երեկոյեան, պատասխանեցի ես, աշխատելով սառնասիրտ ձեանալ:

—Որ սպանես, դատարկաձեռն չեմ գնալու, ամօթ է... մարդ եմ, գլխիս գտակ ունեմ:

—Հիմա չեմ կարող գրել,—յամառեցի ես, —դատարան էլ չեմ գնալու:

—Որ էդպէս է, շատ լաւ. դիփ մէկ է, երեկոյեան գրի՛ր. բայց Աստուած սիրես՝ չխաբես:

—Հիմա հայդէ,—արտասանեց Գրիշկան, —մենք հարկաւոր գործ ունենք:

Միխակը դանդաղութեամբ բարձրացաւ նըստած տեղից ու գնաց փնթփնթալով:

— Դիփ, դուրումսաղ Չաքուչի տղի մեղն է. ես նրա հէրը կանխեմ. թող սպասի:

— Շատ փիս հարբած է անտէրը, — նկատեց Գրիշկան. — արա ի՞նչ ես տալու ինձ, քոյրիկս, որ տղիդ թիֆլիզ ենք ուղարկում:

Մայրս ձեռաց նախաճաշիկ պատրաստեց նրա համար և հրաւիրեց սեղանի: Գրիշկան նկատելով օդու ու գինու շշերը՝ առանձին կերպով հազաց: Մի քանի բաժակ խմելուց յետոյ լեզուն բաց արաւ.

— Կերթայ թիֆլիզ ու Աստուծով մարդ կը դառնայ... Էստեղ որ մնայ, էս էշերի մէջ ինքն էլ էշ կը մնայ:

— Դեռ ի՞նչ գիտենք, Գրիշկա, — նկատեց մայրս, — շատ կարելի է ոչինչ էլ դուրս չգայ:

— Ի՞նչ ես ասում, է է... ա՛յ քեզ կնիկարմատու խելքը... Վճռած բան է, էստեղ չէի՞... ինձանից լաւ գիտեմ...

— Տայ Աստուած, — արտասանեց մայրս:

— Ի՞նչ հարկաւոր է երկար խօսել, թէ էդ մարդը, նահանգապետը, էլի, չտարաւ սրան ուղղակի թիֆլիզ, ես տանեմ, ես ինքս տանեմ... Հը՛մ, հիմա ի՞նչ կասես:

Գ

Անցել էլ մի տարի: Բայց այդ մի տարին ինձ թուաց անծայր ու անվերջ:

Գարնան տխուր օրերից մինն էր: Անձրևը լուռ ու անձայն բարակ մաղում էր: Թանձր մառախուղը ամբողջովին ծածկել էր քաղաքը, այնպէս որ քսան քայլից դէնը բան չէր երևում: Փողոցում կանգնած էր պօստային մի սայլակ (перекладная)՝ երեք ձի լծած: Կառապանը իր անձոռնի վերարկուով ու կրկնապատիկ աւելի անձոռնի կօշիկներով յաղթական կերպով քայլում էր յետ ու առաջ: Չիբուխը ատամների մէջ պահած ու ձեռքերը մէջքի վրայ դարսած՝ նայում էր ցած ու ժամանակ առժամանակ թուք էր արձակում շրթունքների անկիւնի միջից: Մեծ մագոտ գդակը իջել էր մինչև յօնքերն ու ծալել ականջները: Չիբուխի մէկը յանկարծ անհանգիստ ձայներ արձակեց, առջևի ոտը մի քանի անգամ գետնին դոփելով:

— Էշակ, — յանդիմանեց կառապանը, խիստ հայեացք նետելով ձիու աչքերին:

Իշխան էրաստ Չելօկաեվի համար էր սայլակը: Նա գնում էր թիֆլիզ ու ինձ էլ էր տանում:

Նահանգապետ Օրլովսկու գնալուց յետոյ՝ ամեն օր յոյս ունէի ուրախալի լուր ստանալ, սակայն շաբաթներ, նոյնիսկ ամիսներ իրար ե-

տեղից գլորուելով անցան, բայց ոչ մի տեղեկութիւն չստացուեց:

Կամսար Տէր-Դաւթեանը, որ այն ժամանակ ուսուցչի պաշտօն էր վարում հայոց ծխական երկսեռ ուսումնարանում, շարունակ դըրդում էր ինձ խնդիրք ուղարկել Օրլովսկուն ու յիշեցնել իր տուած խոստումը:

— Գնա, սովորիր, որ մարդ դառնաս, մատով ցոյց տալու մարդ դառնաս, — կրկնում էր ինձ ամեն անգամ հանդիպելիս:

Նա այդ նախադասութիւնը միշտ գործ էր ածում, անշուշտ իմ մէջ ուսման ցանկութիւնը վառ պահելու նպատակով:

Իմ այն ընկերական աջողութիւնը շուտով մոռացուեց ամենքից: Միայն ես էի, որ չէի մոռանում ու զիշեր-ցերեկ ողբում, ինչպէս թանկագին կորուստ: Շարունակում էի սովորական հին աշխատանքս: Հաշտուել էի վիճակիս հետ: Բոլորից լաւ՝ ներկարար Միխայիլն էր ըմբռնել գործի հանգամանքը: Նա այժմ ամեն մի ցուցանակի գինը իջեցրել էր 15 կոպէկի, որ ինձ համար բացի նիւթական վնասից նաև վերաւորական էր:

Վերջապէս լսեցի Տէր-Դաւթեանի խորհուրդն ու խնդիրք ուղարկեցի Օրլովսկուն: Պատասխանը թէ չուշացաւ և թէ դրական էր: Պարգուեց, որ ընդունուած եմ ձրի Թիֆլիզի նկարչական ուսումնարանում, որ հիմնուել էր մօտ

երեք տարի առաջ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչի հովանաւորութեան տակ:

Նոր յոյսեր, նոր անուշ երազներ, փայլուն ապագայ... Բայց, աւանդ, երկար չտևեց այդ բանը: Մի քանի օրից յետոյ հեռագիր ստացուեց, որ նահանգապետ Օրլովսկին յանկարծամահ է եղել:

Միանգամայն խորտակուեցին իմ ֆանտաստիկ ամրոցները: Ո՞րտեղ գնայի, ո՞ւմ դիմէի, ո՞վ պէտք է հոգար իմ ապրուստի մասին անծանօթ քաղաքում, եթէ գնայի: Այդպիսի անաշուղ հանգամանքները վերջնականապէս ընկճեցին ինձ:

Մի օր էլ լուր տարածուեց, որ իշխան Չեչովսկին տեղափոխում են Թիֆլիզ՝ դարձեալ գաւառապետի պաշտօնով: Այդ լուրը մի քանի օրով հարուած էր ինձ համար, որովհետեւ նրա գնալով՝ ես պէտք է զրկուէի այն միակ հոգնահաւորութիւնից, որ այսպէս թէ այնպէս վայելում էի թէ խօսքով և թէ գործով:

— Բարի երեկոյ... Հը՛մ, որտեղ է էն փուշը, — լսուեց Գրիշկայի յանդուգն ձայնը, — որ ջնանքն է գնացել էս մութ գիշերին:

Այդ միջոցին նստած էի ընկերներեւ հետ Թոնրի վրայ ու հեքեաթներ էի լսում:

— Ի՞նչ կայ, Գրիշկա, հարցրեց վախեցած մայրս, — ի՞նչ է պատահել:

— Ի՞նչ պէտք է պատահի, ժամանակ չէ:

— Ձեմ հատկանում...

— Ասում եմ, էլի, հասկացիր: Պատրաստ է:

— Ո՞վ, ի՞նչ:

— Փիլիք... հնց թէ՛ հիվ, ի՞նչ: դու խօս չես խլացել:

— Աստուած է վկայ, չեմ հասկանում:

— Էհ, բա խուլ ես, որ ասում եմ, — զայրանալով դիմեց Գրիշկան. — Ես կնիկ, պատրաստ է տղեդ, որ վաղը, առաւօտեան կանուխ ուղարկելու ենք Թիֆլիզ:

Հսկելով այդ բանը իսկոյն ցած թռայ թոնրի վրայից ու վազեցի դէպի տուն: Թոնրի տախտակների հետ միասին ցած գլորուեցին նրսատոյները ճիշտ ու աղաղակ բարձրացնելով:

Մայրս, չգիտեմ՝ ուրախութիւնից թէ զարմանքից, կարմրել էր ու ապշած մնացել: Բայց կրկնապատիկ ապշել էի ես, այնպէս որ ոչ կարողանում էի խօսել, ոչ մտածել:

Դ

— Է՛րբիհան, — դրսից լսուեց Գրիշկայի ձայնը, — դեռ էլի քնած են... վեր կաց, էյ, մի՛ ննդոնիկ. իշխանը քեզ է սպասում:

Ես ոչ թէ քնած էի, այլ ամբողջ գիշերը աչքս չէի խփել:

— Ո՞վ է քնած, — բացագանչեցի ես, դուրս վազելով սենեակից:

— Դէ շատ մի խօսիր, մի ստաքան արագ դուրս

բեր, փորս ցաւում է... Հաւ ճածի արագ ունէք:

Այդ հոգսը մայրս քաշեց, իսկ ես վազեցի փողոց, ուր սայլակը կանգնած էր: Նրա շուրջը աստիճանաբար հաւաքւում էր թէ՛ երեխաների և թէ՛ անգործ մարդկանց բազմութիւն: Նրանք ամենքը նայում էին ինձ վրայ և անշուշտ նախանձում: Մեծերը խօսում էին հետս ու խրատում, գլխաւորապէս զգուշացնելով ինձ Քոի մէջ լողանալուց: Օրուայ հերոս էի:

Մեր հարեան պառաւ Մարիամը արագաքայլ մօտեցաւ ու մի գոյգ դեղին մեղրամոմ ձեռքիս դնելով, խօսք առաւ ինձանից, մինչև անգամ երգուեցրեց, որ Թէլէթի սուրբ Գէորգ եկեղեցու բեմի վրայ վառեմ: Իմ ազգական Չաքուչի տղան պարտաւորեցրեց ինձ Թիֆլիզ հասնելու պէս գնամ ցիրկ ու տեղեկացնեմ իրան, իսկ թէ աւրօբատ Վասիլին այնտեղ է խաղում թէ՛ ոչ: Բլուքունը խտտեց ինձ ու ականջիս երկար ժամանակ կաշեւելով մի կերպ կարողացաւ հարցնել, թէ վէգերս թողնելու եմ այստեղ թէ՛ տանում եմ հետս: Թուլակազմ ու հիւանդոտ Միխօն, որին մի օր առաջ շատ փիս ջարդել էի, խնդրեց հաշտուել:

Վրայ հասաւ և ներկարար Միխակը: Նա իմ մանալով գործի հանգամանքը, յօնքերը կիտեց ու այն աստիճան կարմրեց ու կապտեց, որ կարծես իսկոյն շնչարգելութիւնից պէտք է խեղդուի:

— Գիտեմ, Միխակ, — խօսեցի ես, — վերջին

ցուցանակը չկարողացայ աւարտել... Մնաս բարեալ, գնում եմ Թիֆլիզ:

—Ուզո՞ւմ ես, այսուհետեւ ես գրեմ, Միխակ,—դիմեց Չաքուչի տղէն հեգնական ժպիտով,—այնպիսի ցուցանակներ գրեմ, որ աշխարհքը քեզ վրայ ծիծաղի:

Միխակը զայրացաւ ու բարձրացրեց իր ձեռնափայտը:

—Արդի բողոծօ (բրդոց), չե՞ս կամենում, —հարցրեց կծու կերպով Չաքուչի տղէն, թաքնուելով սայլակի քամակին:

Ներկայ գտնուողները միաձայն քրքիջ բարձրացրին:

Միխակը ամենալատի յիշոցներ արձակելով բոլորի հասցէին՝ արագաքայլ դիմեց դէպի մեր տուն: Այնտեղ մօրս հետ կռուելուց յետոյ, դուրս եկաւ չաւարտած ցուցանակը ձեռքին:

—Այդ ի՞նչ է գրած, տնաքանդ,—ծիծաղելով հարցրեց գաւառապետի գրագիրը:

Նախընթաց օրը մօրս ստիպմամբ սկսեցի գրել ցուցանակը, բայց երկու տառ գնելուց յետոյ թողեցի: Դրեցի միմիայն **ԱՅ**, այն ինչ պէտք է գրէի **ԱՅԽԱՅԻ**:

Յովհաննէս եղբայրս, որ միշտ փափագում էր սովորել ցուցանակ գրել, օգտուեց հանգամանքից: Մինչդեռ ես դրադուած էի Թիֆլիզ մեկնելու գործով, նա վերցնելով վրձինն ու ներ-

կերը՝ մտադրուեց լրացնել կիծատ բառը: Իրժեքողբարար անաչոգ եղաւ նրա առաջին փորձը: Նա գրել էր **ԱՅԽԱՅ**:

Գրիշկան իմ իրերը բերելով՝ ուղղակի հրամայեց կառնականին խկոյն եւթ պինդ կապել սայլակի քամակին: Չելօկանվի պայուսակները նոյնպէս դուրս բերեցին ու տեղաւորեցին նստարանի տակ:

—Ամեն բան պատրաստ է, լսուեց պրիստաւի խիստ ձայնը:

—Պատրաստ է,—պատասխանեց կառնականը, մերկացնելով կեղտոտ գլուխը:

Դարձեալ մի քանի րոպէ և անա դուրս եկաւ իշխանը, ետփնջին ուսերին:

—Հեռացէք,—արտասանեց Գրիշկան, թևերը տարածելով:

Երեսուները այս ու այն կողմ վազեցին, իսկ ես, ընդհակառակը՝ մօտեցայ սայլակին:

—Շտապիր, մնաս բարով ասա ամենքին ու բարձրացիր նստիր,—պատուիրեցին Չելօկանվր:

Մայրս արտասուալից աչքերով մօտեցաւ իշխանին, անկասկած իմ մասին մի քանի բան խնդրելու:

—Աւելորդ է խնդրել, քոյրիկս,—խօսեց գաւառապետը. անհոգ կաց, ամեն բան կարգին կըլինի:

Մայրս գրկեց ինձ ու սկսեց հեկեկալ:

Ինձ թուաց, որ նա այդ րոպէին յիշեց անբաղդ հօրս, որ այդ օրից մօտ երկու տարի ա-

ռաջ գնացել էր Պարսկաստան, որտեղից այլևս
չվերադարձաւ: Խեղճը հիւանդացել էր Թէհրան-
նում և ճանապարհուել էր դէպի տուն, իր ըն-
տանիքը վերջին անգամ տեսնելու նպատակով,
բայց քաղաքից քիչ հեռանալով հոգին ա-
ւանդել էր պարսկական մի փոքրիկ գիւղում:

Բարակ փոշու նման անձրեւը գալիս էր
դարձեալ: Ձիերի մէջքի վրայից գոլորշի էր բար-
ձրանում: Ձելօկանվը լաւ փաթաթուեց իր եա-
փնջու մէջ ու նստեց սայլակում, խոտով ծած-
կուած նստարանի վրայ ու ինձ էլ կողքին նըս-
տացրեց: Կառապանը սանձերը թափահարեց,
մտրակը պտըտեցրեց օդի մէջ, ու սայլակը տե-
ղից շարժուեց:

Եւ այսպէս, իշխան էրաստ Ձելօկանվը տա-
րաւ ինձ Թիֆլիզ, ուր մի ամիս առաջ ուղար-
կել էր իր ընտանիքը, և այնտեղ իր տան մէջ
պահեց ինձ ամբողջ մի տարի, որպէս իր հարա-
զատ որդուն:

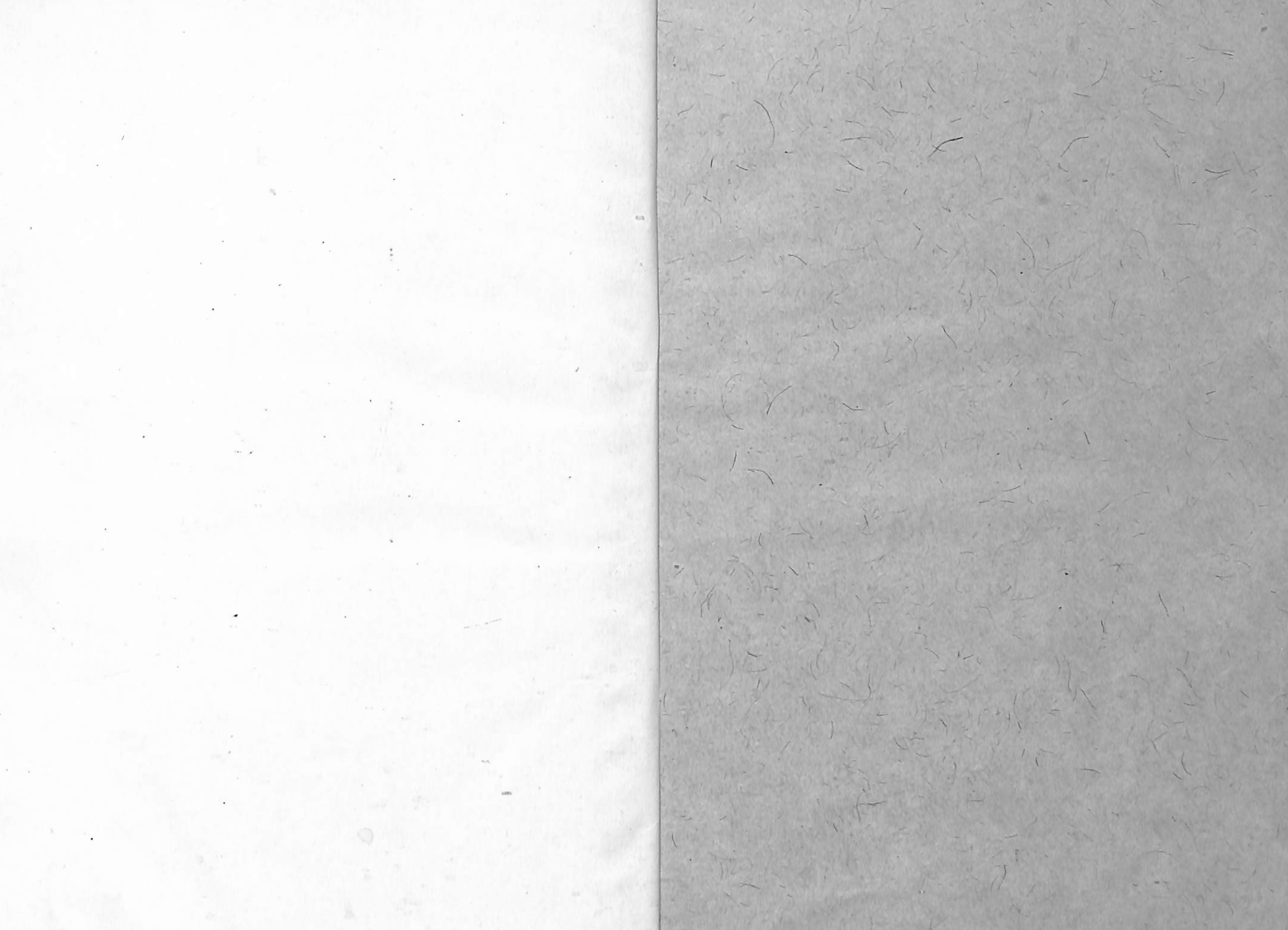
1911, Թիֆլիզ

Վ Ե Ր Զ



Յ Ա Ն Կ

	Երես
Մանուկներ և ծաղիկներ	3
Ձեռնածու Արէլը	12
Ազնուականի յիշատակաւորանից	26
Հիասթափումն	36
Ս. Ղազարի կղզին 1884 թուին	54
Մի համբոյր	61
Մի քանի օր Ղարաբաղում	76
Սուէյման-խան Շեքինսկի	99
Իշխան Վաչագանի Ազարակում	107
Արօ	123
Մի հարսանիք Թելաւում	135
Տիրացու Սրափօ	144
Խոստովանութիւն	153
Մի էջ իմ յուշատետրից	163



Վաճառուում է Թիֆլիսի բոլոր գրա-
խանութներում

ԳԻՆՆ Է 50 Կ.

Հեղինակի հասցեն՝ Тифлисъ, Измайловская ул.,
с. д. Георг. Зах. Башинджагян

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL03322

23770

891.99

f-28